

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO 24072

CALL No. Sa2 Hs/Gop/Khi

D.G.A. 79

52845

THE
PRINCESS OF WALES
SARASVATI BHAVANA TEXTS

EDITED BY

GOPI NĀTHA KAVIRĀJA

N. 15

(Part I)

THE
TRIPURĀ RAHASYA

Printed by
JAI KRISHNA DASS GUPTA,
at the VIDYA VILAS PRESS,
Gopal Mandir Lane,
Benares City.

1925

LIBRARY OF THE
Acc. No.
Date
Call No.

त्रिपुरारहस्यम्

5788 S

Tripurārahasya

EDITED WITH INTRODUCTION

BY

GOPI NATH KAVIRAJ, M. A.,

ORFG. PRINCIPAL, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE,
BENARES.

24072

7284

Sa 2 HS
Gop/khi

1925.

CENTRAL AFRICAN COLLEGE
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 24072

Date... 9-7-56

Call No. Sa245/Gap/Khi

PREFATORY NOTE

It is well known that Mādhavāchārya's *Sarva Darśana Saṅgraha*, which claims to supply a summary of the philosophical doctrines of all the systems of Indian Thought, has left out many schools. The *Sarva-siddhāntasaṅgraha* attributed to S'aṅkarāchārya fares no better in this respect. Of the neglected schools the S'akta or the Tāntṛic system holds the foremost position. Though the S'akta-system is very rich in its literature its philosophical status does not seem to have yet been clearly demonstrated any where. The *Tripurārahasya*, which is now published, represents a brilliant attempt in this direction.

It will be found on close examination of the contents of the work that this S'aktā Darśana is very closely connected with the Spanda and Pratyabhijñā schools of Kashmir. The work is divided into three parts or *khaṇḍas*, viz. *Māhātmya*, *Jñāna* and *Itihāsa*. The *Jñāna* section is now given out, and after it is completed it will be followed by the *Māhātmya* section. The *Itihāsa* portion does not appear to be available in Northern India. It is hoped that it is not entirely lost, and will one day be found in an unexpected

quarter. But till it is discovered we must rest content with these two volumes only which throw a flood of light on a dark and obscure chapter in the History of Indian Philosophy.

For those who want to have a special knowledge of the philosophical aspects of Tantric Culture I would recommend a systematic study of the S'aktisūtra, Paraśurāma Kalpasūtra, Vāmakeśara Tantra, Tantrārāja, Bhāvanopaniṣad, &c and the works of Bhāskara Rāya & others. It is needless to add that a familiarity with the Kashmirian S'aiva literature will be greatly helpful in connection with these studies.

The present edition of the work is prepared from a single Ms. belonging to the Government Sanskrit Library, Benares. As it was generally a correct manuscript it has not given rise to much trouble in textual determination.

In conclusion I must gratefully express my indebtedness to S^r. Gopal chandra Bhattacharya who has kindly helped me in reading the proofs and otherwise seeing the book through the press.

Sanskrit College,
Benares.

} GOPINATH KAVIRAJ.

॥ श्रीः ॥

त्रिपुरारहस्यम् ।

(ज्ञानखण्डम्)

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमः कारणानन्दरूपिणी परचिन्मयी ।
विराजते जगच्चिद्विभ्रदरपणरूपिणी ॥ १ ॥

श्रीत्रिपुराम्बायै नमः ।

जयत्पेवा परा श्रीमत्रिपुरा सर्वसाक्षिणी ।
या सेवकानुद्धरति संसृतेर्गुरुरूपिणी ॥ १ ॥
नत्वा विघ्नेश्वरं देवं त्रिपुराया रहस्यके ।
ज्ञानखण्डस्य तात्पर्यदीपिकेयं प्रतन्वते ॥ २ ॥
ज्ञानखण्डमहाम्भोधि गुरुवाक्कृत्वमाश्रितः ।
तिर्तापुसस्मि श्रीदेवीपदनाबिकसङ्गतेः ॥ ३ ॥

इह खलु शारितायनो भगवान्दुःखपङ्कनिमग्नजनोद्दिष्टी-
र्षेवा त्रिपुरारहस्यमितिहसोत्तमं पद्यरूपं संहव्यवान् । तत्र
च मुख्यं विवक्षितं परपुरुषार्थसाधनमेव विज्ञानम् । तदादौ च त-
त्साधनान्यमक्तिनिदानं माहात्म्यखण्डमारचय्य सम्प्रति माहा-
त्म्यश्रुत्यादिपविणतविकाराणां जिज्ञासूनां स्वात्मतत्त्वावगमाय

श्रुतं कश्चिन्नारदैतत् सावधानेन चेतसा ।

माहात्म्यं त्रिपुरारूपाया यच्छ्रुतिः परसाधनम् ॥ २ ॥

अथ ते कथयाम्यस्य ज्ञानखण्डं महाद्भुतम् ।

यच्छ्रुत्वा न पुनः काङ्क्षि मनुष्यः शोकमृच्छति ॥ १ ॥

वैदिकं वैष्णवं शैवं शाक्तं पाशुपतं तथा ।

विज्ञानं सम्यगालोच्य पदेतत्प्रविनिश्चितम् ॥ ४ ॥

प्रारिप्सितं ज्ञानखण्डं निर्विघ्नेन समापयितुं प्रकरणप्रतिपाद्य-
स्वात्मदेवतानन्दमनुरूपं महलं सम्प्रदायप्रवर्तनाय ग्रन्थतो रच-
यति—ॐ नम इति । कारणात्मको य आनन्दः अविशेषा-
त्सर्वकारणव्रतानन्दः । स एव रूपमस्याः एवंविधा परानन्द-
च्छिन्ना या चित्तमयी तदेकरूपा । तथा जगदेषाद्भुतचित्रं तस्य
दर्पणवत्प्रतिबिम्बाभयं रूपमस्याः । एवं रूपा अकारनिर्देश्या या
विराजते विशेषतस्तत्तद्रूपेण सामान्यरूपेण च प्रकीर्णते तस्यै-
व नमः । अनवच्छिन्नचित्तस्थं शास्त्रमयेयं तदेवानन्दमयं जगत्कारणं
न प्रकृत्यादिदर्पणे प्रतिबिम्बवत्तस्यामेव जगत्त्रिभामनमिति
समस्तशास्त्रार्थगर्भितं इलोकतात्पर्यम् । अत्र खण्डत्रयमपि शिव-
शक्तिप्रणवसंस्पृष्टितम् । ॐ नम इत्यारभ्य त्रिपुरैव ह्रीमिति स-
मापनात् । तस्येदं तात्पर्यं शिवशक्तिरूपमखिलं जगत्स्वात्मचि-
त्तश्चमात्रमिति बोधनार्थमिदं प्रकरणमिति ॥ १ ॥ आद्येऽध्या-
ये सूत्रमित्यत्रैः पूजायुपासनैः । रुद्रचित्तस्य रामस्य विचारो-
दय उच्यते । श्रोतारमभिमुखयितुं श्रुतमित्यादि ॥ २ ॥ महा-
द्भुतत्वमेवाह-यच्छ्रुतेति ॥ ३ ॥ प्रकृतज्ञानस्य सर्वोत्तमत्वं
तत्तुमाह-वैदिकमिति ॥ वैदिकमौपनिषदम् । वैष्णवं पाञ्चरा-

नैतद्विज्ञानसदृशमन्यमानसमारुहेम् ।

यथा श्रीदत्तगुरुणा भार्गवाय निरूपितम् ॥ ५ ॥

उपपत्त्युपलब्धिभ्यां समेतं बहु विप्रितम् ।

अत्रोक्तेनापि नो वेद यदि कश्चिद्विमूढधीः ॥ ६ ॥

स केवलं दैवहतः स्थाणुरेव न संशयः ।

न तस्य स्वादपि ज्ञानं साक्षाच्छिवनिरूपितम् ॥ ७ ॥

तत्ते शृणु समाख्यास्ये ज्ञानखण्डात्मना स्थितम् ।

अहो सत्ताम्रदुमुतं हि वृत्तं सर्वगुणोत्तरम् ॥ ८ ॥

यन्मसोप्येष देवर्षिः शुश्रूषत्यपि किञ्चन ।

अनुग्राहकता येषां सतां सहजसम्भवा ॥ ९ ॥

यथा घाणोल्लासकता मृगनाभः स्वतः स्थिता ।

एवं दत्ताश्रेयमुखाक्कुरवा माहात्म्यवेत्तवम् ॥ १० ॥

शमः सर्वजनारामो जामदग्न्यः शुभाशयः ।

। ३३३३३३३३

प्रोक्तम् । यैवं वदद्दशास्त्रीयम् । शाक्तं महोच्छुष्मीयुक्तम् । पाश्चा-

ग्रतं कामिकोक्तम् । विज्ञानम् आत्मतत्त्वं निश्चायकोपपत्ति-

जालम् ॥ ४ ॥ सर्वोत्तमत्वादेवाह-नैतदिति । दत्तगुरुनिरूपितं

यथा मानसमारुहेत् तथा न्येदित्यर्थः ॥ ५ ॥ कुत एवन्तदाह-उपप-

त्तीति । उपपत्तिर्युक्तिः । उपलब्धिरनुभवः । बहुकथाचित्रितम् ।

अप्रोक्तज्ञानं विप्रमरुहेदेवेति उपतिरेकमुखेन द्रष्टव्यं-अत्रेति

॥ ६ ॥ ७ ॥ इत् ज्ञानखण्डात्मना स्थितं शास्त्रम् । सर्वज्ञकल्प-

जात्रदे इत्यस्मादाख्यानं शुश्रूषन्तं स्तौति-अहो इति । सर्वगुणो-

त्तरं श्रेष्ठम् ॥ ८ ॥ एषा शुश्रूषा ॥ ९ ॥ एवं माहात्म्यख-

ण्डोक्तवत् ॥ १० ॥ भक्त्या अपहृतं निलीनं सत् सुन्दरं चित्रं

भक्त्यापहतसखिसस्तूष्णीं किञ्चिदभूव ह ॥ ११ ॥

अथासाय बहिर्दृष्टि भरितानन्दलोचनः ।

रोमाञ्चपीवरवपुः स्वाभ्यरानन्दनिर्भरः ॥ १२ ॥

हर्षो नायमोमकूपविभेदाभिर्गमञ्चिव ।

प्रणनाम दत्तगुरुं दण्डवच्चरणान्तिके ॥ १३ ॥

उत्थाय हर्षभरितः प्राह गद्गदसुस्वरः ।

अन्योऽहं कृतकृत्योऽहं श्रीगुरो र्वत्प्रसादतः ॥ १४ ॥

यस्य मे करुणासिन्धुस्तुष्टः साक्षाद्गुरुः शिवः ।

परिमस्तुष्टे ब्रह्मपदमपि स्यात् नृणंसम्मितम् ॥ १५ ॥

मृग्युरप्यात्मतां याति यस्मात्तुष्टाद्गुरोर्भक्तुः ।

अमाकाण्डादेव गुरुः सोऽयं तुष्टो महेश्वरः ॥ १६ ॥

अन्ये सर्वे मया प्राप्तमित्येव कृपया गुरोः ।

माय आह्लास्यमखिलं श्रुतं त्वत्कृपयाधुना ॥ १७ ॥

तामुपासितुमिच्छामि त्रिपुरां परमेश्वरीम् ।

तदुपास्तिक्रमं ब्रूहि मयां सुकृपया गुरो ॥ १८ ॥

इति संप्राप्तिनी दत्तगुरुरालक्ष्य भार्गवे ।

योग्यतां त्रिपुरोपास्तौ सच्छब्दाभक्तिवृंहिताम् ॥ १९ ॥

यस्य ॥ ११ ॥ आनन्द आनन्दाश्रुः । स्वीयः अन्तरा भक्ति-

जनितो य आनन्दः तेन निर्भरः पूर्णः ॥ १२ ॥ इत्यन्तरमा-

यम् वो हर्षः स रोमकूपविभेदाभिर्गमञ्चिव रोमाञ्चपीवरवपुः इति

सम्बन्धः ॥ १३ ॥ यत्प्राह तदेवाह-अन्य इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

शुद्धतीवहेतुको घृग्युरात्मतां यातीति । अकाण्डात् अनिमित्तेन ।

स बहुमयासेन तीवणीयः ॥ १६ ॥ 'गुरुं मयाह नायेत्यादि ।

क्रमेण दीक्षयामास त्रिपुरोपास्तिहेतवे ।
 जामदग्न्योऽपि संप्राप्य त्रिपुरं दीक्ष्य शुभे ॥ २० ॥
 सर्वदीक्षासमधिकं पूर्णतत्त्वप्रबोधनम् ।
 मन्त्रपन्त्रवासनाभिरन्वितमखिलं क्रमम् ॥ २१ ॥
 प्राप्य श्रीगुरुवक्ताब्जद्रुसं प्रधुक्करो यथा ।
 वृत्तान्तरङ्ग आसन्दमादितो भार्गवस्तदा ॥ २२ ॥
 भीमाधेनाभ्यनुज्ञातस्त्रिपुरासाधनोद्यतः ।
 परिक्रम्य गुरुं नम्रया महेन्द्राद्रिमुपाययौ ॥ २३ ॥
 तत्र निर्माय वसतिं शुभामतिसुखावहाम् ।
 अभ्युवासेनपरो वर्षद्वादशकं तदा ॥ २४ ॥
 नित्यनैमित्तिकपरः पूजाजपपरायणः ।
 सदा श्रीत्रिपुरेशान्या मूर्तिध्यानैकतत्परः ॥ २५ ॥
 एवं तस्यात्यगात्कालो द्वादशाब्दो निमेषवत् ।
 अधिकदा सुखासीनो जामदग्न्योऽनुचिन्तयत् ॥ २६ ॥
 पुरा पश्याह सम्बर्तो मया स्वभविष्यति पथि ।
 जन्मया नैव विदितमंशेनापि तदा बभूव ॥ २७ ॥
 विस्मृतश्च मया पश्मात्प्राक् न पृष्ठं गुरुं प्रति ।
 माहात्म्यं त्रिपुराशक्तेः श्रुतं श्रीगुरुवचनतः ॥ २८ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ मन्त्रपन्त्रयोर्मासनाभावना-
 वेदाः । क्रमपद्धतिः ॥ २१ ॥ वक्तास्तिक्रमजिज्ञासानिवृ-
 त्तिस्तुतिः तज्जनितानन्दपूर्णत्वात्मादितोषमः ॥ २२ ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पुराणमात्यराजमानन्तरम् । पश्या-
 माहात्म्यप्रवृत्तेः हेतुम् । तत् सम्बर्तोक्तं ज्ञानम् ॥ २७ ॥

परन्तु तत्र विदितं यत्सम्बन्धः पुराऽब्रवीत् ।
 मया सृष्टिप्रसङ्गेन पृष्टं किञ्चिद्गुरुं प्रति ॥ २९ ॥
 तदा कटकृदारूपानं वर्णयित्वा च मे गुरुः ।
 नाब्रवीदप्रकृततत्त्वमे तत्सादृशं स्थितम् ॥ ३० ॥
 लोकस्य गतिमेतान्तु न जानाम्यपि लेशतः ।
 कस्मादिवं समुदितं जगदादम्बरं महत् ॥ ३१ ॥
 कुत्र वा गच्छति पुनः कुत्र संस्थानमृच्छति ।
 अस्थिरन्तु प्रपद्यामि सर्वं सर्वत्र किञ्चन ॥ ३२ ॥
 व्यवहारः स्थिरमायः कस्मादेतदपीदृशम् ।
 चित्रां जगद्वावहृतिं प्रपद्याम्यविमर्शिनीम् ॥ ३३ ॥
 अहो यथान्धाधुमतो ब्रह्मलोकं गच्छति सादृशः ।
 लोकस्य व्यवहारो वै सर्वस्याप्यसिलस्थितः ॥ ३४ ॥
 निदर्शनं ब्रह्मकृतिरत्र मे सर्वथा भवेत् ।
 नूनं मम शेषावे किं ज्ञातं तन्मे न भावितम् ॥ ३५ ॥
 कौमारे ब्रह्मधा वृत्तं तादृशेऽपि ज्ञातोऽन्यथा ।
 इदानीमन्यथैवास्ति व्यापारो मम सर्वथा ॥ ३६ ॥

प्रष्टुं विष्णुम् ॥ २८ ॥ यथा सृष्टीयाद्यपि प्रथमखण्डे ज्ञेयम् ॥
 ॥ २९ ॥ कुतो नाब्रवीच्चदाह-अप्रकृतत इति । सादृशम् अ-
 विदितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अस्थिरं मतिसंज्ञपरिणामि ॥ ३२ ॥
 विषयस्यास्थिरत्वे कथं सादृश्यकव्यवहारः । अयं प्रामो मत्पुत्रार्थ-
 सम्पादित इति स्थिरमायो भवेतीति । विषयसाह-व्यवहार-
 इति । अविमर्शिनीमविचारवतीम् ॥ ३३ ॥ अन्धपरम्परयैव
 व्यवहार इत्याह-अहो इति ॥ ३४ ॥ अत्र दृष्टान्तः स्वस्याच-

किमभूत्फलमेतेषां तन्न वेदुमि कथञ्चन ।
यद्यत्काले यच्च यच्च क्रियते येन येन वै ॥ ३७ ॥
सम्पद्येति तद्बुद्ध्वा फलावष्टम्भपूर्वकम् ।
फलं किं तन्न संप्राप्तं केन वा सुखमात्मनः ॥ ३८ ॥
यच्चापि लोके फलवद्विमुदयफलं हि तत् ।
न फलं तदहं मन्ये पुनर्यस्मात्करोति सः ॥ ३९ ॥
प्राप्तं फले फलेच्छावान् पुनर्भुवात्कथं वद ।
यस्माभित्यं करोत्येष जनः सर्वः फलेहृषा ॥ ४० ॥
फलं तदेव संप्राप्तं दुःखहानिः सुखञ्च वा ।
कस्यैवशेषे नो दुःखनाशो वा सुखमेव वा ॥ ४१ ॥
कस्यैवतैव दुःखानां परमं दुःखमुच्यते ।
तत्सर्वे तु कथन्ते स्तो दुःखाभावः सुखञ्च वा ॥ ४२ ॥
यथा दग्धाखिलाकृत्य पादे पादरिलेपनम् ।
तथा कर्णव्यंशेषस्य सुखलाभ इहोच्यते ॥ ४३ ॥

इयमेवेत्याह—निदर्शनमिति । आत्मनः कृतिर्व्यवहाराः । तदेवाह—
नूनमिति । मे मया ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ फलावष्टम्भः फल-
प्राप्तिनिश्चयः ॥ ३८ ॥ यच्च फलं यथादि तस्याविचारेणैव फ-
लत्वमित्याह—यच्चेति ॥ ३९ ॥ फलाभिमतप्राप्त्यनन्तरं प्रवृ-
त्तिकारणोच्छायाः । एतेदमः कथमित्याह—प्राप्ते इति ॥ ४० ॥
प्रभुः किञ्चित्फलप्राप्तावपि फलान्तरप्राप्त्यर्थं करणं युक्तमेवे-
त्याशङ्क्य नेति वक्तुं फलस्वरूपं निरूपयति—फलमिति । अ-
भावस्पोसतो न फलत्वं युक्तमित्याह—सुखञ्च वेति ॥ ४१ ॥ दुः-
खानां मध्ये कर्च्यतैव परमं महद्दुःखम् । ते दुःखाभावः सुख-

यथा शराविद्धहृदः परिष्वङ्गोऽप्सरोगणैः ।

तथा कर्त्तव्यशेषस्य सुखलाभ इहोच्यते ॥ ४४ ॥

यथा क्षयामयाविष्टनरस्य गतिसंस्तुतिः ।

तथा कर्त्तव्यशेषस्य सुखलाभ इहोच्यते ॥ ४५ ॥

सुखिनस्ते हि लोकेषु ये कर्त्तव्यतया स्थिताः ।

पूर्णाशया महात्मानः सर्वदेहसुशीतलाः ॥ ४६ ॥

यदि कर्त्तव्यशेषेऽपि सुखं स्यात्केनचित्कचित् ।

शूलघोतेऽपि च नरे स्यात्सुखं गन्धमास्थजम् ॥ ४७ ॥

अहो महविभ्रमेतत् कर्त्तव्यशतसंकुले ।

॥ सुखमस्तीह यस्यार्थं करोत्येष सदा जनः ॥ ४८ ॥

अहो विचारमाहात्म्यं किं प्रदामि क्षणमहम् ।

अतन्तकर्त्तव्यशेषलाभायः सौख्यं लभन्ति च ॥ ४९ ॥

तथा सौक्याय यतते सार्वभौमस्तु सर्वदा ।

तथैव यतते नित्यमपि भिक्षादने रतः ॥ ५० ॥

श्रेति द्वे ॥ ४२ ॥ एतदेव दृष्टान्तैरुपपादयति-यथेत्यादि ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तर्हि कः सुखीत्याकाङ्क्षायामाह-सुखिन इति ।

न कर्त्तव्यं यस्य तज्जादो ऽकर्त्तव्यता । इदमेव सुखिनाम् ।

न क्षणमिति भावः । सुखिनमितरस्माद्विवेचयितुमाह-पूर्णेत्यादि ।

अन्येषां प्राप्तव्यशेषादपूर्णः कामितामाप्स्या रिक्त आशयश्चित्तम् ।

तथान्ये असहात्मानः स्वात्मानं न्यूनं मन्यमानाः । स्पष्टं चैतत् ।

सार्वभौमोऽपीन्द्रात् स्वात्मानं न्यूनं मन्यते इति । भूमिं मुकुटस्य

अपि कण्ठे हाराभावेन दुःखानुवृत्तेः न ते सर्वाङ्गीतलाभः ॥ ४६ ॥

केतुचिद्वस्त्रमालादिनाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

पृथक् नौ प्राप्तुतः सौख्यं मन्येते कृतकृत्यताम् ।
 तद्येन यान्ति सर्वेऽपि याम्यहं ताननुक्रमात् ॥ ५१ ॥
 अनालोच्य कलञ्चापि यथान्धोऽन्धानुगस्तथा ।
 तदलं मेधयानेन भ्रूयो गत्वा दयानिधिम् ॥ ५२ ॥
 विजिज्ञासितजिज्ञास्यो विचिकित्साम्बुधेः परम् ।
 पारं प्रपश्ये सुशुभं गुरुवाक्प्लवमाश्रितः ॥ ५३ ॥
 इति व्यवस्य सहसा जामदग्न्यः शुभाशयः ।
 प्रतस्थे तद्गिरिवराद् गुरुदर्शनकाङ्क्षया ॥ ५४ ॥
 गन्धमादनक्षेलेन्द्रं प्राप्य क्षीघ्रमपश्यत ।
 गुरुं पद्मासनासीनं भूभास्वन्तमिव स्थितम् ॥ ५५ ॥
 प्रणनाम पादपीठं पुरतो भुवि दण्डवत् ।
 शिरसाऽपीडयत्पादपद्मं निजकराश्रितम् ॥ ५६ ॥
 अश्वैवं प्रणतं रामं दत्ताश्रेयः प्रसन्नधीः ।
 आशीर्निर्घोषजयामास समुत्थापयदादरात् ॥ ५७ ॥
 बत्सोत्तिष्ठ चिरादथ त्वां पश्यामि समागतम् ।
 ब्रूहि स्वात्मभवं वृत्तं निरामयास्थितम् ॥ ५८ ॥
 अधोत्थाय गुरुत्वा स गुर्वादिष्टाग्वविष्टरः ।
 उपविश्य प्रसन्नात्मा बद्धाञ्जलिपुटोऽब्रवीत् ॥ ५९ ॥
 श्रीगुरो ! करुणासिन्धो ! त्वत्कृपामृत आप्लुतः ।

येनाविचारितेन मार्गेण क्रमाद् यान्ति तानहमनुयामि ॥ ५१ ॥ अत्र
 हेतुः—कलमालोच्येति । मेधया अविचारजनितमिच्छयेन । अनेन
 विचारेण सह गत्वा । यावद्विचारो न नश्येत्तावदिति तात्पर्यम् ।
 विचिकित्सा सन्देहः । गुरुवागेव उच्यते नौः तामाश्रितः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ आत्मभवं शरीरादौ भवेत्सुखम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

कथं स परिभूयेत विधिसृष्टैरधामयैः ॥ ६० ॥
 त्वत्कृपात्मासृतकरमण्डलान्तःस्थितन्तु माम् ।
 सन्तापयेत्कथं व्याधिश्चण्डांशुरतिभीषणः ॥ ६१ ॥
 आन्तरं बाह्यमपि ते कृपयानन्दितं मम ।
 सदा स्थितं किन्तु भवत्पादाब्जवियुतिं विना ॥ ६२ ॥
 भाम्यदुजावहं किञ्चिदासीन्मे लेशतः कञ्चित् ।
 तद्भवशरणाम्भोजदर्शनादद्य वै पुनः ॥ ६३ ॥
 सम्पूर्णता सदापन्ना सर्वथा श्रीगुरो ननु ।
 तत् किञ्चिच्चिरसंवृत्तं हृदि मे परिवर्त्तते ॥ ६४ ॥
 तत्प्रपुष्टं स्वाभिवाञ्छामि चिरसंशयितान्तरः ।
 आज्ञतो भवतायाहं पृच्छामि विचिकित्सितम् ॥ ६५ ॥
 संस्तुतैवं भार्गवोक्तिं दत्तात्रेयो हयानिधिः ।
 सम्प्रहृष्टमना राममूचे प्रीत्याथ भार्गवम् ॥ ६६ ॥
 पृच्छ भार्गव यत्सेऽद्य प्रष्टव्यं चिरसम्भृतम् ।
 तव भक्त्या प्रसन्नोऽस्मि प्रह्वीमि तवेप्सितम् ॥ ६७ ॥
 इति श्रीमदितिहासोक्तमे त्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे
 भार्गवप्रभे प्रथमोऽध्यायः ॥

अयेत्यपर्यः । विधिसृष्टैरपीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ आन्तरं मनः । बाह्यं
 शरीरम् । भवत्पादाब्जयोर्वियुतिर्वियोगः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ आनन्दस्य
 सम्पूर्णता । चिरकालाद्दृढि संवृत्तं उत्पन्नं प्रष्टव्यमिति ॥ ६४ ॥
 प्रष्टव्यार्थे चिरात्संशयितं आन्तरं मनो यस्य ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
 इति त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डव्याख्यायां तात्पर्यदीपि-

कार्या प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रश्रयावनतो भूत्वा संप्रदुमुपचक्रमे ।

इत्याज्ञसो जामदग्न्यः प्रेणम्याऽत्रिसुतं सुनिम् ॥ १ ॥

भगवन् गुरुनाथार्यं सर्वज्ञ करुणानिधे ।

पुरा मे नृपवंशेषु क्रोधः कारणतो ह्यभूत् ॥ २ ॥

तद्भूयो निहितं क्षात्रं सगर्भं सस्तनन्धयम् ।

मया त्रिःसप्तकृत्यो वै क्षत्रासृग्भरिते हृदे ॥ ३ ॥

सन्नर्पिताः पितृगणास्तुष्टा मङ्गस्तिगौरवात् ।

मत्क्रोधं शामयामासुः क्षान्तः पित्राज्ञाप्यहम् ॥ ४ ॥

संप्रत्ययोध्यामिध्यास्ते यः श्रीरामो हरिः स्वयम् ।

क्रोधान्धस्तेन भूपोऽहं सङ्गतो बलदर्पितः ॥ ५ ॥

तेन दर्पाङ्गवता क्वाचित्क्ष पराजितः ।

जीवन्कथञ्चिन्निर्यातो ब्रह्मण्येनानुकम्पिना ॥ ६ ॥

अथ मामुपसंप्राप्तो निर्वेदः परिभाषितम् ।

ततोऽस्थन्तं पथि मया बहुधा परिदेवितम् ॥ ७ ॥

अत्राध्याये वेदमितैः पथैः कर्त्तव्यदूषणम् ।

क्रियते सुविचारस्य जनिस्तुतिरपीर्यते ॥

पृच्छेत्ताज्ञतः प्रश्रयः विनयः ॥ १ ॥ स्वस्व निर्वेदमाप्तिम-

कारमाह—पुरेति ॥ २ ॥ तद् क्रोधादेतोः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

संवत्समवधूतेन्द्रं मार्गेऽकस्मात्समासदम् ।
 भस्मच्छन्नाग्निवद् गूढं कथञ्चिदविदन्तदा ॥ ८ ॥
 सन्तप्त इव नीहारं तं सर्वाङ्गसुशीतलम् ।
 सङ्गम्यैवातिशिशिरभावमासादयन्तदा ॥ ९ ॥
 मया स्वस्थितिमापृष्ठः प्राहामृतसुपेशलम् ।
 सुसारपिण्डवत्सर्वं निष्कृष्य प्रत्यपादयत् ॥ १० ॥
 नाहं तदशकं प्रष्टुं रङ्गो राज्ञी यथा तथा ।
 भूयः संप्रार्थितः सोऽथ भवन्तं मे विनिर्दिशत् ॥ ११ ॥
 तद्गुणचरणद्वन्द्वं तत आसादितं मया ।
 अन्धो जनसमायोगमिवात्यन्तसुखावहम् ॥ १२ ॥
 तन्मे न विदितं किञ्चित्संवत्समुनिराह यत् ।
 श्रुतं माहात्म्यमखिलं त्रिपुराभक्तिकारकम् ॥ १३ ॥
 सा भवद्रूपिणी देवी हृदि नित्यं समाहिता ।
 एवं मे वर्त्तमानस्य किं फलं समवाप्यते ॥ १४ ॥
 भगवन् कृपया ब्रूहि यत्संवत्सः पुरावदत् ।
 अविदित्वा च तस्मास्ति कश्चिच्च कृतकृत्यता ॥ १५ ॥

परिदेवितं मलपितम् ॥ ७ ॥ समासदमासादितवान् ॥ ८ ॥ कीदृशं
 संवत्सं कथंविधो राय आसादितवान् तदाह—सन्तप्तेति । सङ्ग-
 मफलमाह—सङ्गम्येति ॥ ९ ॥ पेशलं सुन्दरम् । सर्वं प्रक्षार्यम् ॥ १० ॥
 तत् संवत्सोक्तम् । रङ्गः दरिद्री ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत् संवत्सोक्तं
 भवणाधिकारे स्वस्मिमाह श्रुतिमिति ॥ १३ ॥ भवद्रूपिणी गुरु-
 रूपिणी । फलरूप देवताकारचित्तवृत्तेः भासत्वात् पुनरुपासनं
 पिष्टपेषणवदित्याह—पुनमिति ॥ १४ ॥ किं संवत्सोक्तेन उपप-

तदुक्तमविदिता तु पश्यथ क्रियते मया ।
 तद्दालकीडनमिव प्रतिभाति समन्ततः ॥ १६ ॥
 पुरा मया हि बहुशः क्रतुभिर्दक्षिणोच्छ्रयैः ।
 प्रभूताश्रमणैरिष्टा देवाः शकमुखा ननु ॥ १७ ॥
 तदल्पफलमेवेति श्रुतं संवर्तयवप्रतः ।
 मन्ये तदहमल्पं यद् दुःखमेवेति सर्वथा ॥ १८ ॥
 असुखं नहि दुःखं स्याद् दुःखमल्पं सुखं स्मृतम् ।
 यतः सुखात्पये दुःखं भवेद् गुरुतरं किल ॥ १९ ॥
 नैतावदेव चैतस्मादधिकं चास्ति वैभवम् ।
 मृत्यूपयोगो यद्भूयो न तन्न स्यात्कदाचन ॥ २० ॥
 एवमेव भवेद्यन्मे क्रियते त्रिपुराविधौ ।
 दालकीडेष मे भाति सर्वं तन्मानसं यतः ॥ २१ ॥

सनमेव कुर्विति चेदाह—अविदित्वेति ॥ १५ ॥ तदविदित्वो-
 पासनमन्यद्वा कर्म सर्वं व्यर्थमित्याह—तदुक्तमिति ॥ १६ ॥
 ननु न व्यर्थं कर्मादीनां फलसत्त्वादिति चेन्नेत्याह—पुरेति ।
 दक्षिणानां उच्छ्रय आधिक्यं येषु ॥ १७ ॥ तदल्पेति । एवंवि-
 धोत्तमकर्मणामल्पफलत्वे किमन्येषामिति भावः । अल्पफलत्वेऽपि
 न फलाभाव इत्याशङ्क्याल्पफलस्य दुःखमूलत्वेन दुःखात्मत्वे-
 स्याह—अन्य इति ॥ १८ ॥ एतदेव निरूपयति—असुखमिति ।
 तन्न हेतुः—यत इति ॥ १९ ॥ ननु कुतकर्मधारयाल्पसुखधार-
 भासिः किं ज्ञानेनेति चेदाह—नैतावदिति । भयमेवाह—मृत्यूपेति ।
 मृत्युर्मसनं कर्मभिर्दुर्निवारमिति भावः ॥ २० ॥ ननु कर्मव-
 विधमेव । उपासनन्तु परदेवतासम्बन्धाच्चैवमित्याशङ्क्योपासनमपि

एतद्युक्तं भवता कर्तुं तस्यादितोऽन्यथा ।

नियतं चाप्यन्यथा तद्वचोभेदसमाश्रयात् ॥ २२ ॥

आलम्बभेदतश्चापि विविधं प्रतिपद्यते ।

कथमेतत्कतुसमसत्यफलसम्मितम् ॥ २३ ॥

अप्यसत्यात्मकं यस्मात् कथं सत्यसमं भवेत् ।

अथापि नित्यकर्तव्यमेतज्ज्ञास्यावधिः कचिन् ॥ २४ ॥

लक्षितो मे स भगवन् संवत्सः सर्वशीतलः ।

कर्तव्यलेखाविषमविषज्वालाविनिर्गतः ॥ २५ ॥

शुक्लकर्मतुल्यमेव फलत इत्याह-एवमिति । मे भवो त्रिपुरी-
पासनविधौ क्रियमाणं कर्मवदेवेत्यर्थः । अतएव बालक्रीडेवेति ।

तत्र हेतुः-मानसं यत इति ॥ २१ ॥ उपासनस्य कर्मतुल्यता-

माह-एतदिति । यत उपासनम् । वचोभेदः शास्त्रभेदः शास्त्राणां

विविधत्वेन भवदुक्तप्रकारेणान्यथो वा नियमेनानियमेन वा

कर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ शालिग्रामनार्मदाद्यालम्बनभेदेन

चान्यथा कर्तुं शक्यम् । एवमनेकधा प्रतिपद्यमानत्वात् कृत्वादिकर्म-

सममेतदुपासनमसत्यफलत्वेन सम्मितं निश्चितम् । कतुसमं कर्तव्यं न

अत्रेदिति शेषः ॥ २३ ॥ मानसत्वात् स्वरूपतोऽप्यसत्यं यस्मात्-

चस्मात् कथं सत्यफलजनकं भवेत् । नास्त्यकृतः कृतेनेति वच-

नादिति भावः । शास्त्रस्येश्वरसङ्कल्पकृत्वेनाचिन्त्यत्वात्तत्रैवं वक्तुं

युक्तमिति चेदाह-अपापीति ॥ २४ ॥ ननु यावज्जीवं कुर्वत

एतत्परश्रेयाःप्राप्तिरिति चेदाह-लक्षित इति । मे भवो । न तेन

श्रेयाः प्राप्तिमिति चेदाह-सर्वशीतल इति । न मत्सहृष्टं विमति-

पधिरिसांश्रयः । कुत एवं सः सर्वशीतलस्त्वयः ज्ञातः । तदाह-

हसन्निव लोकतन्त्रमभयं मार्गमाश्रितः ।
 वने दाषाग्निसङ्कीर्णे हिमाम्बुस्थगजोपमः ॥ २६ ॥
 सर्वकर्तव्यवैकल्यामृतसंस्वादनन्दिनः ।
 कथमेतां दश्यां प्राप्नो यच्च मामाह तत्पुरा ॥ २७ ॥
 सर्वमेतत् सुकृपया गुरो मे वक्तुमर्हसि ।
 कर्तव्यकालमुजगनिगीर्णे मां विमोक्षय ॥ २८ ॥
 इत्युक्त्वा चरणौ मूर्ध्ना गृहीत्वा दण्डवन्नतः ।
 अथ दृष्ट्वा तथाभूतं भार्गवं मुक्तिभाजनम् ॥ २९ ॥
 दयमानस्वभाषोऽथ दत्तो वक्तुमुपाक्रमत् ।
 वत्स भार्गव अन्धोऽसि यस्य ते बुद्धिरीदृशी ॥ ३० ॥
 अन्धो निमज्जतो नौकासम्प्राप्तिरिव सङ्गता ।
 एतावदेव सुकृतिः क्रियाभिरुपसङ्गतः ॥ ३१ ॥

कर्तव्येति । यतो विनिर्गतः ततः शीतलः ॥ २६ ॥ न च स
 केवलं मूढः पापफलभाक्, यतोऽभयं मार्गमाश्रितः लोकव्यवहारं
 हसन्निवास्ते । तस्य सर्वशीतलत्वे दृष्टान्तः—वन इति ॥ २६ ॥
 कर्तव्यैर्धुर्यमात्रेण कथं स महासुखी तदाह—सर्वेति । कर्तव्यसौ-
 व-महादुःखहेतुः । व्यवहारे शान्तिदर्शनात् तदभावादेव सुखम् ।
 सुषुप्तौ सुखदर्शनादिति भावः । एतां दशां कर्मत्यागादभवदशां
 संवर्त्तः प्राप्तः ॥ २७ ॥ किमेतेन ते मयोजनमिति चेदाह—
 कर्तव्येति ॥ २८ ॥ तथाभूतम् आर्त्तं मुमुक्षुम् ॥ २९ ॥ कर्तव्यस्य
 दुःखहेतुत्वबुद्धिः ॥ ३० ॥ बुद्धिं स्तौति अन्धाविति । ते सङ्गते-
 त्यन्वयः । उपवासनं बालक्रीडनवद्यर्थमिति रामेणोक्तं फलमद-
 र्शनेन सत्याह—एतावदिति । बुद्धिमाप्तिमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

स्थात्मानमारोहयति पदे परमपावने ।

सा देवी त्रिपुरा सर्वहृदयाकाशरूपिणी ॥ ३२ ॥

अनन्यशरणं भक्तं प्रत्येवं रूपिणी हृतम् ।

हृदयान्तःपरिणता मोचयेन्मृत्युजालतः ॥ ३३ ॥

यावत् कर्तव्यवेतालाज्र बिभेति दृढं वरः ।

न तावत् सुखमाप्नोति वेतालाविष्टवत् सदा ॥ ३४ ॥

मृणां कर्तव्यकालाहिसन्दृष्टानां कथं शुभम् ।

करालगरलङ्घालाकान्ताङ्गानामिव कश्चिद् ॥ ३५ ॥

कर्तव्यविषसंसर्गमूर्च्छितं पश्य वै जगत् ।

अम्भीभूतं न जानाति क्रियां स्वस्य हितात्मिकाम् ॥ ३६ ॥

अन्यथा चेष्टते भूपो मोहमापद्यते पुनः ।

एवंविधो हि लोकोऽयं कर्तव्यविषमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥

अनादिकालतो भीमे पच्यते विषसागरे ।

यथा हि केचित्पथिकाः प्राप्ता विन्ध्यं महानगम् ॥ ३८ ॥

इयमज्ञात आरोहयतीति सम्बन्धः । परमपावने निर्दोषे मोक्षारूपे ।

कथं क्रियाभिः बुद्धिमाप्त्या पदारोहस्तदाह-सेति । हृदया-

काशोऽभिव्यक्त्या तद्रूपिणी ॥ ३२ ॥ एवंरूपिणी मोक्तबुद्धिरु-

पिणी । मोक्तबुद्ध्या रूपेण परिणता सैव मोचयेदिति भावः ॥ ३३ ॥

अस्या बुद्धेर्यत्तिरेकमुखेन पदसाधनतामाह-यावदिति ॥ ३४ ॥

सर्पदृष्टानामिव कर्तव्ययुतानां न सुखमित्याह-मृणामिति ॥ ३५ ॥

न जानाति । एवं रूपं जगत्पश्य ॥ ३६ ॥ अन्यथेति । हितसाधना-

यत्साधनं विहायान्यथा चेष्टते । अत्र हेतुर्विषमूर्च्छित इति ॥ ३७ ॥

एवं मोहो जीवस्य कदा भृतिसम्पन्न इति चेदाह-अनादीति ।

क्षुधामरसमाक्रान्ताः फलानि दृष्टुर्वने ।
 विषमुष्टिफलान्याशु तिन्दुकस्य फलेहया ॥ ३९ ॥
 भक्षयामासुरत्यन्तक्षुधानष्टरसेन्द्रियाः ।
 अथ ते तद्विषञ्जालावबलिताङ्गाः सुपीडिताः ॥ ४० ॥
 अन्धीभूता विचिन्वन्तस्तद्विषोऽपामशान्तये ।
 अविदिष्या मुष्टिकलं तिन्दुकलनिषेवणात् ॥ ४१ ॥
 मत्स्यः कालां तिले देहे चतुरफलमासदुः ।
 भ्रान्त्या जम्बीरयुक्त्या तत् सर्वरासीत् सुभक्षितम् ४२
 वन्मत्स्यश्च ततोऽभूवच्च मार्गात् अष्टाभ्य ते तदा ।
 अन्धीभूतानिगहने पतन्तो निजभूमिषु ॥ ४३ ॥
 कण्टकेभित्तसर्वाङ्गा भग्नबाह्वरुपादकाः ।
 ज्ञपिक्षिपन्तश्चाप्योऽन्यं कलहञ्जकुम्भकैः ॥ ४४ ॥
 मुष्टिभिश्च शिलाभिश्च काष्ठैर्जघ्नुः परस्परम् ।
 अथाले दीर्घासर्वाङ्गाः पुरं कञ्चित् समासदुः ॥ ४५ ॥
 निशीथे वैषवशतः पुरद्वारमुपाययुः ।
 पुरद्वाराधिपालैश्चे मतिरुद्धाः प्रवेशने ॥ ४६ ॥
 देशकालानभिज्ञानात् कलहञ्जकुम्भकैः ।
 अथ ते मूढता द्वावधालैरतितरां यदा ॥ ४७ ॥

॥ ४० ॥
 अथ दृष्टान्तत्वेनाख्यायिकासुपक्रमते-यथेति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 तेषु विषमुष्टितिन्दुकफलपोराकृतिसाम्येऽपि न-रससाध्यमित्यत
 आह-मष्टरसेन्द्रिया इति ॥ ४० ॥ मुष्टिकलं भक्षितमित्यदि-
 दित्वा ॥ ४१ ॥ तिन्दुकलजामेवाङ्गे आह-तस्य आसदु-
 मासदु-मत्स्यश्च चतुरफलम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

तदा पलायनपरा बभूवुः परितस्तु ते ।

पतिताः परित्यजे केचिद् भक्षिता मकरादिभिः ॥४८॥

केचित् स्वातेषु कूपेषु पतिताः प्राणमुत्सृजुः ।

अपरे तैर्विनिहताः केचिज्जीवग्रहं गताः ॥ ४९ ॥

एवं जना हिनेच्छाभिः कर्मव्यविवर्जिताः ।

अहो विनाशं यावन्त्युच्चैर्भोहेनान्धीकृताः खलु ॥५०॥

अन्धोऽसि भार्गव स्वन्तु यस्मादभ्युदयं गतः ।

विचारः सर्वमूलं हि सोपानं प्रथमं भवेत् ॥ ५१ ॥

परमेयोमहासौख्यप्राप्तौ जानीहि सर्वथा ।

सुविचारमृते क्षेमप्राप्तिः कस्य कथञ्चनवेत् ॥ ५२ ॥

अविचारः बरो मृत्युरविचारहता जनाः ।

विमृद्यकारी जयति सर्वप्राप्तीष्टसङ्गमात् ॥ ५३ ॥

अविचारहता दैत्या पातुषानाश्च सर्वशोः ।

विचारपरमा देवाः सर्वतः सुखभागिनः ॥५४॥

विचाराद्विष्णुमाश्रित्य जयन्ति अस्मरीन् सदा ।

विचारो सुखवृक्षस्य बीजमकुरशाक्तिकम् ॥ ५५ ॥

१. ४८. ॥ ४९ ॥ ४९. ॥ ४९. ॥ ४९. ॥ ४९. ॥ ४९. ॥ ४९. ॥ ४९. ॥

द्वाराधिवैः कलहज्जुः ॥ ४७ ॥ परित्यजजन्मकरादिभिः

॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ दाहान्तिके योजयति—एवमिति ॥ ५० ॥

मोहसागरोच्छीर्णत्वाद् अन्धोऽसि । कोऽसावभ्युदयस्तदाह—वि-

चार इति । मूलं भवेत् ॥ ५१ ॥ यत एवमतः सौख्यप्राप्तौ प्रथमं

सोपानं जानीहि । अतएवाह—सुविचारेति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अविचारेण के हताः के वा विचारेण सुखिनस्तदाह—अवि-

चारेति ॥ ५४ ॥ देवाः अस्मरीन्दैत्यादीन् जयन्ति । अकुरश-

विराजते विचारेण पुरुषः सर्वतोऽधिकः ।
 विचारादिभिर्दृक्कृष्टो विचारःस्पृज्यते हरिः ॥ ५६ ॥
 सर्वज्ञस्तु विचारेण शिव आसीन्महेश्वरः ।
 अविचाराभ्युगासक्तो रामो बुद्धिमतां वरः ॥ ५७ ॥
 परमामाषदं प्राप्नो विचारादथ चारिधिम् ।
 बद्धा लङ्कापुरीं रक्षोगणाकीर्णं समाक्रमत् ॥ ५८ ॥
 अविचारादिभिरपि बृहो भूत्वाभिमानतः ।
 शिरःपटेहं समगमदिति संस्तुनमेव ते ॥ ५९ ॥
 महादेवो विचारेण वरं दत्त्वा सुराय वै ।
 अस्मीन्नावात् स्वल्प भीतः पलायनपरोऽभवत् ॥ ६० ॥
 अविचारादरिः पूर्वं भूगुपतीं निहत्य तु ।
 क्षापेन वरमं दुःखमाप्तमत्यन्तदुःसहम् ॥ ६१ ॥
 पञ्चमन्ये सुरा देवा पातुषाना मरा मृगाः ।
 अविचारवशादेव विषदं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ६२ ॥
 महामागास्ते हि धीरा यान् कुत्रापि च आर्णवम् ।
 विजहाति विचारो लोभमस्तेभ्यो निरन्तरम् ॥ ६३ ॥
 कर्त्तव्यमविचारेण प्राप्य मुच्यन्ति सर्वतः ॥
 विचार्य कृत्वा सर्वेभ्यो मुकुचतेऽपारसङ्कटेः ॥ ६४ ॥
 एतं लोकांश्चिरादेवोऽविचारः सङ्गतोऽभवत् ।

त्रिक्रमिति । न निष्कलं बीजमिति भावः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ विचारपदान्
 स्वीति-पठेति ॥ ६३ ॥ अकर्त्तव्यमेव दुःखदमविचारात् क-
 र्त्तव्यत्वेन प्राप्य सर्वतो मुच्यन्ति । अपारसङ्कटे अपरिहार्यदुःख-

यस्याविष्कारो यावत् स्यात् कुतस्तावद्विभेदानम् ॥ ६५ ॥

श्रीधमश्रीधरकरातप्ते मरी क शिशिरं जलम् ।

एवं विद्याविचारान्निज्ज्वालामाकापरीकृते ॥ ६६ ॥

विचारशीतलक्षणाः कथं स्यात् साधनं विना ।

साधनन्तरेकमेवात्र परमं सर्वतोऽधिकम् ॥ ६७ ॥

सर्वदृष्ट्यन्तमिलयदेवतायाः परा कृपा ।

तां विना स्यात् कथं कस्य ब्रह्माभेदाः सुसाधनम् ॥ ६८ ॥

विचारार्कोऽविचारान्ब्रह्माध्वान्तनिवर्हयः ।

तत्र मूलं भवेद्भक्त्या देवतापरिराधनम् ॥ ६९ ॥

राधिता परमा देवी सम्पक् तुष्टा सती तदा ।

विचाररुचतां प्राप्तिं चिन्ताकाशे इधिर्यवा ॥ ७० ॥

तस्माद्विजात्मरूपां तां त्रिपुरां परमेष्ठ्वरीम् ।

॥ ७१ ॥

मापको सह सर्वेभ्यो दुस्तेभ्यः ॥ ७२ ॥ विचारोविचारयो-

र्विरोधं सङ्गान्तयाह-यथेति ॥ ७३ ॥ अनु- प्रीत्येऽप्येक-

स्माद्दृष्टयागम इव विचारः । एवमेवोद्देश्यतीति चेन्नस्याह-एव-

मितिवि ॥ ७४ ॥ साधनं भक्तिर्ज्ञ- कर्म स्यादिति चेन्नस्याह-ए-

कमेवेति । सर्वतः इतरकलसाधकेभ्यः साधनेभ्योऽधिकम् । अ-

वश्यकलपर्यवसानादिति भावः ॥ ७५ ॥ तत् किन्तदाह-प-

रा कृपेति ॥ ७६ ॥ अन्धस्य जन्मान्धस्य अन्महाध्वान्तं मू-

र्षादीरेनिवर्त्तं तत्र कृपायाम् ॥ ७७ ॥ देवताशीपनात् विचारो-

द्यवमकारमाह-रविनेति । कृपया स्वयमेव विचाररूपं अर्थ-

कीत्यर्थः । कृपोऽपभोऽपुर्णः सैवाविचाररूपः कासीदिति तात्प-

र्यम् । अतएवोक्तं वृण्डीस्तवे-संसारवन्धहर्तुञ्च सैव सर्वेश्वरेऽसी-

। कूपमण्डकसदृशाः ये नरा निर्दिमर्शनाः ।

यथा कूपे समुत्पन्ने भेको नो वेद किञ्चन ॥ ७९ ॥

। शुभं वाप्यशुभं चापि कूपे एव विनश्यति ।

तथा जना अपि वृषोत्पन्ना ब्रह्माण्डकूपके ॥ ८० ॥

। शुभं वाप्यशुभं चापि न विदुः स्वात्मनः कश्चित् ।

उत्पद्योत्पन्नं नश्यति न जानन्ति स्वकं हितम् ॥ ८१ ॥

॥ सुखबुद्धिश्च दुःखेषु सुखे दुःखविनिश्चयम् ।

मायाविचारमाहात्म्यात् पश्यन्ते सुतिपावके ॥ ८२ ॥

दुःखेन किञ्चिदमानाश्च न कथञ्चित् त्यजन्ति तत् ।

यथा पादशतायातैस्ताडितोऽपि महात्तरा ॥ ८३ ॥

हास्यभीमनुयासोऽपि तथा संसरणं जनः ।

एवमुक्त्वा विचारमायां पारं दुःखस्य सङ्गतम् ॥ ८४ ॥

॥ इति श्री त्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे विचारमाहात्म्ये

। अष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

ये कूपमण्डकसदृशाः ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ दुःखसाधनेषु

पुत्रादिषु सुखसाधनत्वबुद्धिम् । सुखसाधनवैराग्यादौ दुःखसा-

धनत्वविनिश्चयम् । सुतिर्देव्यादिरूपः संसारः ॥ ८२ ॥ इह

मनारिरूपं दुःखसाधनम् । अत्र दृष्टान्तो-यथेति ॥ ८३ ॥ तथेति ।

संसरणं, मोहं, संसारे । पश्यिषु । मृषा किञ्चिदमानोऽपि न त्यज-

तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

। इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे तात्पर्यदीपिकायां

। अष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

न कुतः साधने प्राप्ता एतन्मे कृपया वद ।

इत्यारुष्टः पार्श्वं श्रुयो हृष्टो दत्तो दयानिधिः ॥ ६ ॥

शृणु राम प्रवक्ष्यामि निदानं श्रेयसा परम् ।

सद्भिः सद्भिः परं मूलं सर्वदुःखनिवर्हणम् ॥ ७ ॥

परमार्थफलप्राप्तौ बीजं सत्सङ्ग उच्यते ।

एवं चापि ज्ञेयं हि सत्तां संवर्त्तन महात्मना ॥ ८ ॥

सङ्गतः सन्निभः दातो ददाई श्रेयः फलोदयाम् ।

सङ्गं ह्येव हि संपात्ता दिशन्ति परमं सुखम् ॥ ९ ॥

विना सत्सङ्गतः केन प्राप्तं श्रेयः परं कदा ।

लीकेऽग्निं ध्यादृष्टं सङ्गं यो ध्या प्राप्नोति मानवाः ॥ १० ॥

तत्फलं हि संप्राप्नोति सर्वथा न हि संशयः ।

॥ अस्मिन्नि हि संप्रिप्यामि शृणु राम कथामिमाम् ॥ ११ ॥

पुरा दद्यात्पापविनिर्मुक्ताय हनीरितः ।

तस्य पुत्रो ह्येष चैवमणिलूढो बभूवतु ॥ १२ ॥

सुखी सुगुणो योमौ सर्वविद्याविशारदौ ।

कदाचिन्मृगयोत्साहात् सेनाभिः परिवारितौ ॥ १३ ॥

। । । ।

सूक्तमिति चेदाह-दुःखमिति ॥ ६ ॥ अहं यथा रामेण विदितः

कदाचित् पुनः ज्ञेयः । यदे पदे विदितः अपि कुतो न बाह्यात्म्यं

श्रुतवन्तः, एतद्देवर्षयः ॥ ६ ॥ निदानादिकारणं, परं मूलं

यद्विचारणम् ॥ ७ ॥ तच्च रामे ह्येव निदर्शयति-तज्ज्ञेयः ।

सत्सङ्गं स्वीति-सन्तः इति ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्फलं, सङ्गानु-

कूलं सद्सङ्गः । पूर्वाध्याये संवर्त्तोपदिष्टं विज्ञानं संवर्त्तय, तच्च

इत्यस्मिन्नि ज्ञेयः यदेत्युक्तम् । तत्सर्वं सत्सङ्गफलत्वेन बभूवतु

सखाचलवनं चर्मैः सिद्ध्याद्यादिमकुलम् ।
 महाबलौ विविधातुर्भुजानधरी किल ॥ १४ ॥
 अथ तत्र मृगान् सिंहात् वराहान् सहिषान् वृकान् ।
 जगत्तुर्निशिनैर्जामैर्ताघवात् कार्मुकच्युतैः ॥ १५ ॥
 एवं विनिम्रतोर्द्व्यान् मृगात् राजकुमारयोः ।
 चण्डशकुः बाहुरासीत्कर्कराक्षममवर्षणः ॥ १६ ॥
 पांशुभिर्नम आकण्ठमभूदानीशोप्रमत्तः ।
 न दृश्यते तत्र तिका वृक्षः पुष्प एव वा ॥ १७ ॥
 कुतो नीलोत्तरी पद्मवेदेवं दद्यात्तावती शिरिः ।
 निहता शर्करावर्षैः सेनास्पृशं वलायिना ॥ १८ ॥
 वृक्षान् केचिच्छिताः केचिद् गुहाः केचिदुपासतुः ।
 अश्वात्तौ राजपुत्रावपि दूरं पलायिनौ ॥ १९ ॥
 हेमचूडः कचित्तत्र वर्षे लावसाश्रमम् ।

॥ कदलीकाञ्चूरवनैराकाशमनिसुन्दरम् ॥ २० ॥
 तत्रापश्यन्पुत्रौ काञ्चिन् कन्धामप्रिशिलाभिः ।
 श्योलमामां वपुषा लसद्देमसुतर्जसात् ॥ २१ ॥
 तां दृष्ट्वा राजपुत्रोऽपि पद्माभिरसुखविभोक् ।
 स्मयमान इवाऽपृच्छत् का त्वं पद्मानने वने ॥ २२ ॥
 निर्जने भीतिजनने निर्भये वशमास्थिता ।
 इत्येव एवमपि केनापि निवसत्येकता कथम् ॥ २३ ॥

॥ ११७-११८ ॥

सपायिकामुपक्रमते-अत्रेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उपासतुः संशिता वपुषुः
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ केव हेतोर्निवसति-कथमे-

पृष्ठैश्च ग्राह सा कन्या राजपुत्रमनिन्दिता ।
 स्वगतभते राजपुत्र विष्टरं प्रतिपद्यताम् ॥ २४ ॥
 तपस्विनामयं धर्मः पूजनं कथिषेस्तु यत् ।
 आन्तं त्वामभिपद्यामि व्यपिमे वण्डबायुना ॥ २५ ॥
 बद्धा त्वर्जुरवृक्षेऽश्वमयासीनो गतभ्रमः ।
 महत्समर्हसि ओतुमित्युक्तः स तथाकरोत् ॥ २६ ॥
 कलानि भोजयामास पाषाणमास सद्रसम् ।
 एषं ते विश्रमं प्राप्तं राजपुत्रमनिन्दिता ॥ २७ ॥
 ग्राह सा मधुमंस्त्रावपेशलाकारया गिरा ।
 राजपुत्रं वपाघवादे मुनिः क्रियपदाश्रयः ॥ २८ ॥
 धेनु लोकाः पुण्यतमा जिनाः स्वतपसो बलात् ।
 परम्बरज्ञो धानिनां पूजितो मुनिमायकैः ॥ २९ ॥
 तस्याहं धर्मतः पुत्री हेमलेखनि विश्रुता ।
 विष्णुत्पन्ना कया विद्याधौ सप्त सर्वाङ्गमनोहरा ॥ ३० ॥
 इमां वेणामनुनदीं स्नातुमन्यायवी कथित् ।
 नदा तत्राजगामार्थार्त् सुवेणो वक्रमूषति ॥ ३१ ॥
 स इदं विगाहन्ती नदी तं लोकसुन्दरीम् ।

कला विवसतीति सम्बन्धाः ॥ २४ ॥ विष्टरम् आसनम् ॥ २५ ॥
 मत्प्रभस्योत्तरमनुक्त्वा कुन आदौ पूजनं क्रियत इति चेदाह-
 तपस्विनामिति । तत्र हेत्वन्तरमाह-आन्तं त्वामिति ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ तद्रसं स्वादुदकम् ॥ २८ ॥ पेशलाकारया शोभ-
 नया ॥ २९ ॥ वरावरज्ञो अश्वजः ॥ ३० ॥ स्वस्य धर्मपुत्री-
 त्वमेव विख्यापितुमाह-धर्मत इति । न तनुजेश्वरः । विष्णुदिति

क्लिप्तां शुक्रान्तरात्यन्तव्यक्तपीनकुवज्जयीम् ॥ ३२ ॥
 कामबाणहतस्तत्र तां प्रार्थयद्वापि सा ।
 सौन्दर्यमोहिता तस्य तदुक्तिं सममंसत ॥ ३३ ॥
 सङ्कम्पाच्च तया राजा ययौ स्वनगरं प्रति ।
 दधार सापि विद्याध्री गर्भे राजर्षिर्वीर्यतः ॥ ३४ ॥
 भीतापचारात् पश्युः सा गर्भे त्यक्त्वात्र संययौ ।
 अमोघवीर्याद्वाजर्वैर्जाताहं कन्यका नतः ॥ ३५ ॥
 मां ददर्श व्याघ्रवादः सन्धयोपास्त्यर्थमागतः ।
 दयया भामुपादानावलग्नमनी यथा ॥ ३६ ॥
 धर्मेण या वालयिना प्रोक्त्यन्ते हि विनैव सः ।
 अहन्तस्य चर्मपुत्री पितृमेवापरायणा ॥ ३७ ॥
 तस्य माहात्म्यतो मेऽत्र भवं नास्त्येष कुत्रचित् ।
 मायं सुरासुरैर्वापि कदाचिद्दुष्टदुर्किभिः ॥ ३८ ॥
 कवेस्तुमाश्रमोऽहं स्यात् प्रविशन्नाशमाप्नुयान् ।
 एतन्मेऽभिहितं वृत्तं तिष्ठ किञ्चिन्नुपात्सज ॥ ३९ ॥
 आयास्यति स भगवन् पितः मे ते निशामय ।
 प्रणम्य तं माण्य चेष्टे ततः कस्ये प्रयास्यसि ॥ ४० ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अर्थ सापीत्यन्वयः । सममंसत स्व-
 क्रीचकार ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वीर्यत्वादहं गर्भे परिपाकं विनैव
 तदुवीर्यात् कन्यका जातेति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 कश्चमेकला निवससीत्यस्योचरयाह-तस्येति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 राजमुग्रस्य स्तस्मिन्निधायनालस्य स्वाङ्गीकारे श्रेतवन्त्याह-
 माण्य चेष्टयिति । आश्रयोस्तुष्टपदान्मां तुष्टं दास्यत्येवेत्या-

हेमलेखावशां श्रुत्वा तत्सौन्दर्येण मोहितः ।
 भीतः किञ्चित् प्रवक्तुं तां विमता इव चरमवत् ॥४१॥
 अथालङ्घ्य राजपुत्रं कामस्य वक्ष्यमाततम् ।
 माह सा विपुषी भूषां राजपुत्रः कृतिं यज ॥४२॥
 अभ्यच्छति पिता सद्यस्ततोऽभिलेपितं मेघ ॥
 एवं वदन्त्यां तस्याः स इवाग्रपादो महाशुनिः ॥४३॥
 आजगाम वनाग्रज पुष्पावेः कृतं नखयः ।
 मुनिं समागतं दृष्ट्वा राजपुत्रः प्रमुग्धितः ॥ ४४ ॥
 प्रणम्य मातु संभ्राव्योपविष्टस्तेन देशिनः ।
 अथ दृष्ट्वा राजपुत्रं कामेकं त्रिकुणोक्तुमिह ॥ ४५ ॥
 ज्ञात्वा योगदत्ता सर्वं शरीरां शुक्लं तलदा ॥
 दारुणितार्क्यं तस्मै तां हेमलेखां ददौ शुनिः ॥ ४६ ॥
 तुष्टो राजकुमारोऽपि तासांदाय पुरं वयोः ।
 मुक्ताभूदोऽतिसन्तुष्टो जहोत्समदिपान्वरः ॥ ४७ ॥
 विवाहमकरोत्तस्य विधौ तैः शिर्षुर्द्वयः ।
 अथ राजकुमारीऽपि तया कीदृश्वराः स्वदा ॥ ४८ ॥
 सौख्येषु वनराजिषु पुलितदिषु संवयोः ।
 हेमलेखां राजपुत्रो भोगेष्वननिकामिनीम् ॥ ४९ ॥
 उदार्मीनां सदा दृष्ट्वा यमस्य रहसि कथित ।
 किं शिखे चानुरक्तासि शिखे मध्यनुरागिणि ॥ ५० ॥

भाषाः । कलदे वपमि ॥ ४० ॥ माहात्म्यामीकः किञ्चित् स्वादि-
 यावत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 सर्वे वयोरेभिषावम् । तत् तस्मै कन्यादायम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

कुतो भोगेषु नात्यन्तमासक्तसि शुचिस्मिते ।
 किं भोगास्ते मनोयोगा न सन्त्यत्र कुतस्त्विदम् ॥ ५१ ॥
 अत्युत्तमेषु भोगेषु नासक्तं विभासि मे ।
 स्वस्यासक्तिविहीन्यायां कथं मे सुखदा रतिः ॥ ५२ ॥
 आसक्तं भविष्यापि, एवं भास्वन्वगतमानसा ।
 भावितापि, मया, भूयो, न शृणोष्येव किञ्चन ॥ ५३ ॥
 आगतं कण्ठसंलग्नं चिरादपि विभास्य च ।
 कदा मायागतं चेति वृच्छस्पतिविदित्वा यथा ॥ ५४ ॥
 पेशलेषु भोगेषु दुर्लभेषु कश्चिन्न मे ।
 मन आसज्जते कस्मांश्च किञ्चिदनुमोदसि ॥ ५५ ॥
 मया विरहितां त्वां मे निमील्य नयने स्थिताम् ।
 यदा पदोपगच्छामि पश्यामि च तदा तदा ॥ ५६ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कुतः कस्मादेतोः । भोगा । भोग-
 साधनानि । कुत इदमौदार्यं न्यम् ॥ ५१ ॥ भोगा अनुत्तमा एवे-
 ताशयेनाह—अत्युत्तमेष्विति । अत्युत्तमे अलभ्येऽपि भोगे
 आसक्ते न विभासि । किं यदासक्त्या तवेति चेदाह—स्व-
 र्थातिपरस्परसक्त्यतिशयेनैव रतिः सुखदेस्याशया ॥ ५२ ॥ क-
 यमनासक्तिर्भविष्या निमित्ता तदाह—आसक्ते इति । भवि
 आसक्ते तदेकमात्रे सत्यपि स्वमन्यगतमानसेव भासीति शेषः ।
 अन्यगतमानसत्वं वा कथं स्वयमगतमिति चेदाह—भाषितेति
 ॥ ५३ ॥ चिरात् कण्ठसंलग्नमपि कदा आगतमिति वृच्छति
 ॥ ५४ ॥ पेशलेषु सुन्दरेषु मनो न सज्जत इत्यपि कथं वि-
 दितमिति चेदाह—न किञ्चिदिति । मनो न किञ्चिदलभ्यमपि

विमुखयां त्वयि भोगेषु विषयेषु सुखं मम ।

कथं भवद्वाक्योवासरुतस्यैव तद्वत् ॥ ५७ ॥

न तवाभिमनं त्यक्त्वा किञ्चिन्मम समीहितम् ।

सर्वथा त्वामनुगतो वयोत्तरां कुमुदवत् किल ॥ ५८ ॥

तदेवं ते कुतश्चित् ब्रूहि प्राणाधिकप्रिये ।

येन शृण्वेत् तु मन्वितं शोषितासि मया प्रिये ॥ ५९ ॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे सप्तसङ्ख्ये

माहात्म्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

भोग्यमहो अतिसुन्दरमिति मानुषोदसि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

न च त्वामनुगतीऽस्मीत्याह—न तवेति ॥ ५८ ॥ एवं वि-
षयविमुखम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे व्याख्यायां तात्पर्य-

दीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रियस्य कण्ठासक्तस्य निःश्वस्यैवं वचो हि सत् ।
 ईवस्मिन्माननां प्राह राजपुत्रमनिन्दितम् ॥ १ ॥
 बुधोऽप्यिवती राजपुत्रं युक्त्याऽन्वयीद्विदम् ।
 राजपुत्रं शृणु वचो नाहं स्वयि विरागिणी ॥ २ ॥
 किं स्यात् प्रियतमं लोके किं नु स्यादप्रियन्तिवति ।
 विचारपरमा नित्यं मानमेत्यत्र मे मतिः ॥ ३ ॥
 एतावन्मतेन विरागित्वं स्वीकृत्य भाववशाद्द्विदम् ।
 नैनञ्जानामि तत्त्वं मे वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ४ ॥
 एवं प्रोक्तां हेमचन्द्रः पश्यन् प्राह तं प्रियम् ।
 नूनं स्त्रियो मूढश्चिद्वदति सत्यं न संशयः ॥ ५ ॥

अध्याये मानवचितेऽस्मिन्मात्रेण न सुसकुटम् ।

वैरस्यं भोगत्रासेषु वैराग्याय निरूप्यते ॥ १ ॥

अनिन्दितेति । न तस्या विदिगन्ध्याया निषयवैमुख्यं बी-
 ज्यादिनेति भावः ॥ १ ॥ बुधोऽप्यिवती एवं बोधयिष्यती-
 तीच्छापुत्र । युक्त्याऽन्वयीद्विदम् । केवलस्ववक्षसि तद्विधानाभाससम्भवा-
 दिति भावः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ २ ॥ यदि चाति विरागिणी
 तर्हि कुत एवमिति चेदाह—किं स्यादिति । विचार एव परमो
 मूल्यज्ञो यस्याः । अन्तं निश्चयम् ॥ ३ ॥ किमेतज्ज्ञानेन ते

प्रियाप्रिये हि जानन्ति पशुपक्षितरीसूराः ।
 यमस्तेषां हृदये हि विद्येद्विषयकेषु च ॥ ९ ॥
 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च किमत्र बहु चिन्तनम् ।
 सुखं यस्मात् तत् प्रियं स्यात् दुःखं यस्मात् तदप्रियम् ॥ १० ॥
 किमत्र मुख्यभावेन नित्यं चिन्तयामि प्रिये ।
 श्रुत्वा प्रियवचः प्राह हेमलेखा पुनः प्रियम् ॥ ८ ॥
 सत्यं स्मर्यो मुख्यभावां वास्तव्याम् सद्धिमर्शनम् ।
 तथाप्यहं बाधनीया त्वया सम्प्रवृत्तिमर्शिता ॥ ९ ॥
 सुखोपिता त्वया चाहं चिन्तामेतां विमृशतु ।
 त्वया योगेषु मग्नं भवाम्यनुदिने नतः ॥ १० ॥
 राजन् सुखं हं दुःखं च यास्यां भवामि ते मनु ।
 प्रियाप्रिये विनिर्दिष्टे त्वया सुखमविमर्शिता ॥ ११ ॥
 एकमेव सुखं दुःखं कालदेवाकृतेभिदा ।

कल्पमिति चेदाह—स्त्रीस्वभावेति । तत्रापि । प्रियाप्रियस्व-
 रूपस्य तत्रैव बाधार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ कुतो मूढविष इति चेदाह—
 प्रियेति । चक्षुर्भ्रमोऽपि जानन्ति तत्र कोऽपि विचार इति भा-
 वाः ॥ ६ ॥ कथं त्वयेन तु पश्यादिज्ञानं विज्ञानमिति चेदाह—
 महेतीति । प्रियाप्रिययोः बहुविधविद्वत्प्राप्त्यनुपीयते इत्यर्थः ।
 अत्र निश्चायवि मतिर्दुर्लभा । मनु-वर्हि प्रियाप्रिययोर्लक्षणं कदे-
 पि चेदाह—सुखमिति ॥ ७ ॥ अत्र मतिर्दुर्लभा ॥ ८ ॥ सद्धि-
 मर्शनं सम्प्रविचारः ॥ ९ ॥ योगेष्वाप्तकाल-यथापि । यतः
 बोधनान्तरम् ॥ १० ॥ सङ्गुणं ह्यविद्युमनुवदति—राजसि-
 त्यादि ॥ ११ ॥ भिदा भेदम् । एकमेव यस्तु कालादिभेदेन

जनयेदथ तत् कस्मात् प्रतिष्ठापयवसायिनी ॥ १२ ॥
 यतो बन्धिः कालभेदात् पृथगेव फलप्रदः ।
 तथा देशविभेदेनाप्याकारस्य विभेदतः ॥ १३ ॥
 शीतकाले प्रियो बन्धिरप्यने स्थप्रिय एव हि ।
 हिमोष्णदेशभेदेन प्रियश्चाप्रिय एव च ॥ १४ ॥
 शीतप्रकृतिजिवानां प्रियोऽप्येषां तथेतरः ।
 अथाप्यधिकभावेनाल्पभावेनैव श्रीरितः ॥ १५ ॥
 एवं शीतं धनं दाराः पुत्रा राजवं तथेतरत् ।
 अथाप्येवं महाराज दारपुत्रधनेर्हृतः ॥ १६ ॥
 शोचत्यनुदिनं कस्माज् शोचन्तीतरे कृतः ।
 योऽयं भोगः सुखार्थोऽस्ति सोऽप्यनन्तो भवेत्तु ॥ १७ ॥

सुखं दुःखञ्च जनयेत् । अत्र एवम्भूते वस्तुनि । प्रतिष्ठा सुख-
 साधनमेवेति भव्यमिष्टारिमतिष्ठितस्वरूपता ॥ ११ ॥ अप्यव-
 सायिनी निश्चयवती ॥ १२ ॥ तदेव । निरूपयति-यत् इति ।
 पृथक्फलस्य सुखादेः भद एव ॥ १३ ॥ एतदेव विविचयाह-
 श्रीतेति ॥ १४ ॥ प्रकृतिकपाकारभेदेऽपि तथेत्याह-श्रीतेति ।
 बन्धेरवगमनरूपकाकारभेदेऽपि तथेत्याह-अथेति । एवं सुखा-
 सुखयोः साधकत्वेन प्रियोऽप्रियश्च ॥ १५ ॥ उक्तमर्थमप्यत्राति-
 दिशति-एवमिति । इतरत् वत्यादि । एवं न कस्यचित् सुख-
 मात्रसाधनत्वमित्युक्त्वा सुखसाधनत्वं नास्त्येवेत्याह-अथा-
 चीति । सर्वसुखसाधने सत्यपीत्यर्थः । महाराजो मुक्ताचूडः
 ॥ १६ ॥ दारायस्त्रिलसुखसाधनयुक्तोऽपि कस्मादनुदिनं शो-
 चति । इतरे सुखसाधनरहिता विरागिणः । मनु मदापितृ-

न केनचित्तदालिते प्राप्तं यस्मात् सुखं भवेत् ।
 यत्किञ्चिद्वाभतो यस्मात् सुखं तत्रापि संशुणु ॥ १८ ॥
 न तत् सुखं भवेन्नाथ यतो दुःखविमिश्रितम् ।
 दुःखन्तु विविधं प्रोक्तं बाह्यमान्तरमित्यपि ॥ १९ ॥
 बाह्यं शरीरसम्भूतं धातुदोषादिसम्भवम् ।
 आन्तरं मानसं प्रोक्तं तच्च बाह्यासमुद्भवम् ॥ २० ॥
 महत्तरं मानसं स्याद्येन प्रसन्नमिदं जगत् ।
 बाह्यैव दुःखविदपिधीजं सुदृढशक्तिकम् ॥ २१ ॥
 यथा किङ्करतां प्राप्ताः कुर्वन्त्येव दिवानिशम् ।

खिलविषयमाप्त्या शोकः । अतः अखिलविषयाणां सम्भूय
 सुखसाधनत्वमिति चेदाह-यो यमिति ॥ १७ ॥ तस्यानन्देन
 प्राप्तयसम्भवेत्येतादौ-न केनचिदिति । आस्त्यखिललाभ-
 स्तथापि कदाचित् किञ्चिद्वाभे कस्यचित् सुखं भवत्येवेति चे-
 दाह-तत्रापीति । तत्सुखविषयेऽपीत्यर्थः ॥ १८ ॥ दुःख-
 विमिश्रितमिति । प्रकाशाभकारयोरिव सुखदुःखयोरिविदृश्य-
 भावत्वात्केदा सम्भवः । अतस्तत्काले दुःखस्यानुभूयमान-
 स्वात् स्वद्विमतं सुखमिति भावः । ननु-तत्काले दुःखानुभ-
 वोऽस्तीत्याशङ्क्य तद्दुःखमुपपादयितुं विभजति-दुःखान्स्विति
 ॥ १९ ॥ बाह्यो बाह्यपिच्छादयोः । आदिना स्फोटमिच्छा-
 दि ॥ २० ॥ शरीरान्मानसं महत्तरम् । कुतो महत्तरत्वं त-
 दाह-येनेति । बीजस्वभावादपि तस्य महत्तरत्वमाह-वा-
 न्येवेति । सुदृढशक्तिकम् अवश्यफलपर्यवसायीति भावः । नैवं
 धातुदोषादिः । तस्य-सुमतीकार्यत्वात् ॥ २१ ॥ अतएवायुता-

इन्द्रादयोऽपि विबुधाः स्वर्निवासाः सदोदिताः ॥२२॥
 सुखं बाष्ठावशेषेऽपि यदस्ति नृपसम्भव ।
 तदुदुःखमेव जानीहि यन् कृमिश्चपि सम्भवेत् ॥२३॥
 वरं तिर्यक्कीटकृमिप्रभृतीनां सुखन्तु यन् ।
 स्वल्पबाष्ठासम्भिलितं नृणो किं स्यात् सुखं वद ॥२४॥
 बाष्ठाशान्तमाविष्टो यदि किञ्चिदुपेत्य तु ।
 सुखी भवेद्विह तदा को हि न स्यात् सुखी वद ॥२५॥
 अलिङ्गो बहिःश्रेष्ठः सूक्ष्मपाटीरविन्दुना ।

स्निनामपि सादृश्यत इत्याह—यथेति । बाष्ठावशेषः । स्वर्गात्म-
 कगुणोत्तरदेशसेवनेन सदोदयनिमित्ताद्युत्पत्तयेन वा तां प्रती-
 कर्तुमसमर्था एव देवा इत्याशयः ॥ २२ ॥ ननु यद्वान्धकारे
 प्रकाशान्धकारयोरविरुद्धयोरिव बाष्ठाकाळे सुखदुःखयोः स-
 द्भाव इत्येते इति चेदाह—सुखमिति । दुःखप्रभितस्य सु-
 खस्य कृमिश्चपि दुःखप्रकृतिकेषु सम्भवात् तन्मुखं सुखम् ।
 किन्तु यद्वान्धकारस्य प्रकाशाभासवत् सुखाभासमेवेत्याशयः
 ॥ २३ ॥ ननु तत्सुखाभासमपि इतरजन्तुभ्यो त्वर्यस्योत्प-
 त्तेवेति चेमेत्याह—वरमिति । तिर्यक् प्रभृतिः । कीटः अपत्याः ।
 कृमयोऽपत्याः । तत् प्रभृतीनां ज्ञासि । तिर्यगादीनां स्वल्पवा-
 ङ्मसम्भिलितत्वात् यद्वान्धकारमित्त्वप्रकाशाभासवत् सुखा-
 भासम् । नृणान्तु अन्तर्बाष्ठाभिलितत्वाद्वाय्वान्धकारस्थर-
 षोत्पत्तिसुखत्वात् कार्यात्मत्वाच्च सुखाभासमपीति भावः ॥२४॥
 यथेवंविधसुखेनापि सुखित्वेन कोऽपि दुःखी भवेदित्याह—
 बाष्ठावशेषेति । किञ्चित् सकृच्चन्दनादि ॥ २५ ॥ एवं तर्हि मनुज-
 ३२

यदि क्षितिलदेहः स्वात्तदा सोऽपि सुखी भवेत् ॥ २६ ॥

मियायाः सम्परिष्कृतात् सुखं प्राप्नोति वै नरः ।

तत्रैवाङ्गस्य विषमबन्धाद्दुःखं भवेन्ननु ॥ २७ ॥

रस्यावेशान् परिभ्रान्तिः सर्वेषां जायते किल ।

अनन्तरं भारवाहपशोरिव परिभ्रमः ॥ २८ ॥

कथं पश्यसि तत् सौख्यं भाषेतन्मे समुत्पत्तयाम् ।

यावत् सुखं मियासङ्गे नाडीसंघटसम्भवम् ॥ २९ ॥

तदास्ति तावन्न किमु शून्यामस्तीह तत्रव ।

यत्ततो अतिरिक्तं ते दृष्टसौन्दर्यसम्भवम् ॥ ३० ॥

तत् केवलाभिमानोत्थं स्वामस्तीसङ्गमे यथा ।

सोऽपि सुखी स्वादिस्वाह-भक्तिकेति । पाटीरविन्दुमन्दन-
विन्दुः ॥ २६ ॥ ननु मियापरिष्कृते हि बाह्यसर्वविस्मृतेः केव-
लं सुखमस्तीति चेदाह-मियाया इति । तत्रैव परिष्कृताका-
शम् । विषमः पीडकरो बन्धः । परस्परान्गसंश्लेषः । तद्दुःखं
युतात्मन तदपि केवलं सुखमिति भावः ॥ २७ ॥ परिष्कृतादी-
दुःखमस्तीत्यत्र सर्वेषामनुभवं निदर्शयति-रतीति । रस्यावेशा-
दनन्तरम् । इयं परिभ्रान्तिर्दुःखमूलेत्यत्र दृष्टान्तः-भारेति । इयं
परिभ्रान्तिर्दुःखजन्या । परिभ्रान्तित्वाद् भारवाहपशुपरिभ्रमवन्तु
॥ २८ ॥ एवमस्य दुःखयुक्तत्वाच्चतुर्मौल्यं कथं पश्यसि -
॥ २९ ॥ नाडीसंघटः आनन्देन्द्रियसंघर्षः सञ्जनितं सुखं शून्य-
मप्यस्तीति न तत्सुखं बुधैरभिलषणीयमिति भावः । ततो
नाडीसंघटजात् । अतिरिक्तम् अधिकम् । दृष्टसौन्दर्यसम्भवम् ।
सौन्दर्यदर्शनजनम् ॥ ३० ॥ सौन्दर्यदर्शनादेजमुत्सर्वाभिमानो-

पुरा काञ्चिद्राजसुतो मन्मथाधिकसुन्दरः ॥ ३१ ॥
 काञ्चित् सुरुषिणीं प्रातः स्त्रियं सर्वमनोहराम् ।
 अत्यन्तमनुरक्तः स तस्यां राजकुमारकः ॥ ३२ ॥
 सा स्वल्पस्मिन् राजसुत भृत्ये संसक्तमानसा ।
 स भृत्यो राजपुत्रं तं वञ्चयामास युक्तिताः ॥ ३३ ॥
 मदिरां मोहनार्थाय तस्मै दत्त्वातिमात्रकम् ।
 ततो मदान्धाय चेटीं काञ्चित् मेघ्य कुरुषिणीम् ॥ ३४ ॥
 बुभुजे तां तस्य पत्नीं सर्वलोकैकसुन्दरीम् ।
 एवमेव चिटं तत्र सदान्धो नृपतेः सुता ॥ ३५ ॥
 प्रत्यहं चेटिकां गच्छन् स्वात्मानं सममंसत ।
 धन्योऽहमीदृशीं लोकसुन्दरीं प्राणमेयसीम् ॥ ३६ ॥
 उपगच्छाम्यहं नित्यं न मेऽस्ति सदृशः कश्चित् ।
 एवं वृत्ते चिरे काले कदाचिद्वैक्योगतः ॥ ३७ ॥
 भृत्यो निघाय पानं स कार्ये आत्यन्तिके ययौ ।
 अथ राजकुमारस्तत् पानं नात्यन्तिकं प्रयौ ॥ ३८ ॥
 निमित्ततो ययौ शीघ्रं रत्युत्सुकितमानसः ।
 दायनीयं मनः कान्तं सर्वभोगार्जिसंयुतम् ॥ ३९ ॥

स्वल्पे आलुपायिकामाह—पुरेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 युक्तिमेवाह—मदिरामिति । अतिमात्रं पुष्कलम् ॥ ३४ ॥ स्वल्पे
 मदान्धाय मेघितां चेटीं दासीं राजकुमारो बुभुजे । तस्य राज-
 कुमारस्य पत्नीम् । स भृत्यो बुभुजे इति तात्पर्यम् ॥ ३५ ॥ रा-
 जकुमारो धन्योऽहमित्याद्यात्मानमभिमनुते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स ययौ
 आत्यन्तिके आवश्यकं कार्यं सति आत्यन्तिकं पुष्कलम् ॥ ३८ ॥

शशीशुभं देवपतिरिव नन्दनसंस्थितम् ।

पराङ्मुख्यपङ्कगतं तां चेटीमुपसङ्गतः ॥ ४० ॥

कामवेगेन विवशो बुभुजेऽत्यन्तहर्षतः ।

उपलब्ध्वाथ रत्यन्ते चेटीं तां विकृताकृतिम् ॥ ४१ ॥

शङ्कितोऽमर्षितश्चापि किमेतदिति चिन्तयन् ।

क सा मम प्रियतमेत्येवं तामन्वपृच्छत ॥ ४२ ॥

पृष्ठैर्बलेन सा चेटी विमदन्तं निशम्य तु ।

भीता न किञ्चित् प्राह वेपमाना तदा ततः ॥ ४३ ॥

आलक्ष्य राजपुत्रोऽपि वैषम्यं चात्मवञ्चनम् ।

कामेन जग्राह कथं चेटीं क्रोधाकण्ठेक्षणः ॥ ४४ ॥

कृपाणिमादौ देवदहस्तेन नृपसम्भवः ।

तर्जयंस्तौ प्रत्युवाच बद्धं वृत्तं यथानयम् ॥ ४५ ॥

नो चेन्न इयाञ्जीवितं ते क्षणमाश्रमविद्वृतम् ।

सैवं निशम्य तन्वाक्यं भीता प्राणपरीप्सवाः ॥ ४६ ॥

जगौ यथावत्तत् सर्वं विराट् वृत्तं समास्थितम् ।

निमित्ततः केनचिन्निमित्तेन न पपौ ॥ ३९ ॥ नन्दनसं-
स्थितं शशीशुभम् । पराङ्मुख्यमुपगतम् । तां भृत्यप्रेषिताम् ॥ ४० ॥
कामवेगेन विवशो बुभुजेऽत्यन्तहर्षतः ॥ ४१ ॥ केयमिति शङ्कितः । अन्वया
मेतद्विरतोऽहमिति मर्षितः । नैवं मां प्रतारयितुं समर्था । अतः
किमेतदिति चिन्तयन् क सा मम प्रियतमेत्यन्वपृच्छत् ॥ ४२ ॥ तं कृ-
पारम्भेन तां चेटीमुवाच । आलक्ष्येति सम्बन्धः । वैषम्यमनर्ह-
वचनम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कृपाणि स्वदुर्गम् ॥ ४५ ॥ अतो वृत्तं वदेति
सोज्जना ॥ ४६ ॥ तत् विवाहवत् । वृत्तम् अतीतम् । समास्थि-

प्रादर्शयन्तार्षि तस्मै तां भृत्येन सुसङ्गताम् ॥ ४७ ॥
 कचिद्भूमौ कटे भृत्यं कुण्ठं पिङ्गललोचनम् ।
 प्राशुं मलिनसर्वाङ्गं रुच्यवक्त्रं जुगुप्सितम् ॥ ४८ ॥
 समाश्लिष्य रतिश्रान्तां सर्वाङ्गैः प्रेमभाषतः ।
 मृदुवाहुलतावृत्तग्रीवस्य वदने स्वकम् ॥ ४९ ॥
 निवेद्य वक्त्रकमलं पदाभ्यामाश्लिष्य ग्राहकः ।
 तस्योरुयुग्मं तद्वस्तसंसक्तगुरुस्तनीम् ॥ ५० ॥
 वासन्निकामिव लतां धृतां कुसुमकोरकैः ।
 रोहिणीं शङ्खोपेतामिवापवपन्नुपास्मजः ॥ ५१ ॥
 एवविधां समालोक्य निद्रयापगतस्मृतिम् ।
 मोक्षुर्धामानश्चात्पन्तं क्षणं पश्चाद्वृष्टिं भजन् ॥ ५२ ॥
 पत्न्याह राजतनयस्तन्मत्तः अपृतां ननु ।
 धिक्कामनार्यमत्पन्तं मृदं मदयिमोहितम् ॥ ५३ ॥
 धिग्मे स्त्रीष्वभिसंम्रीता धिक् तांश्च पुरुषाधमान् ।
 न कामिन्यः कस्यचित् स्युर्धृक्षस्येव च शारिका ॥ ५४ ॥
 किमहं मां प्रवक्ष्यामि सुग्रवं महिषपोतवत् ।
 जानन्तमेतां प्राणेभ्यः प्रेष्ठां सुखिरकालतः ॥ ५५ ॥
 न स्त्रियः कस्यचिद्वा स्युर्बेदया इव विदस्य हि ।

तं तया समाचरितम् ॥ ४७ ॥ प्राशुम् उच्यते ॥ ४८ ॥ सर्वाङ्गैः
 समाश्लिष्य ॥ कुण्ठया वृता वेष्टिता ग्रीवा यस्य ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥ एवविधां मृत्युसङ्गताम् । सपत्न्यन्तं मोहं प्राप्तः
 ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ पुरुषाधमान्विक् । शारिका इति । यत्रेत्सितं
 कर्कं तत्र गच्छन्तीति भावः ॥ ५४ ॥ महिषपोतः सद्यो जातो

याः स्त्रीषु विश्रब्धमनाः स एव वनगर्दभः ॥ ५६ ॥

या स्थितिः शारदाश्रय क्षणिका स्वनवस्थिता ।

ततोऽपि पेलुवा स्त्रीणां स्थितिरत्यन्तचञ्चला ॥ ५७ ॥

नाहमयाकाञ्छि शेषं स्त्रीस्वभावमहोऽविदम् ।

यन्मां सर्वात्मनासक्तं त्यक्त्वा भृत्यमनुवता ॥ ५८ ॥

अनयासक्ता गूढभावा मयि छद्मानुरागिणी ।

प्रदर्शयन्ती भक्तिं त्वां नटीव बिटमण्डले ॥ ५९ ॥

नाविदं छेदातोऽप्येनं सदिरामस्तमानसः ।

छापेव मां सङ्गतेति मत्वा विश्रब्धमानसः ॥ ६० ॥

अप्रेक्षणीयां चेदीं तां वञ्चितश्चिरसङ्गतः ।

भूतं मत्तो मूढतमः को भवेज्जगतीतले ॥ ६१ ॥

य एवं विस्रम्भपूर्वमनया चिरवञ्चितः ।

अहो यं भृत्यहृत्तकः सर्वाङ्गविकृताकृतिः ॥ ६२ ॥

किमस्मिन्ननया दृष्टं सौन्दर्यं सर्वतोऽधिकम् ।

यतो मां निजसौन्दर्याद्गतलोकावलोकनम् ॥ ६३ ॥

अनुरक्तं सर्वथैव त्यक्त्येनमुपसङ्गता ।

महिषः तद्वन्मुखम् अति जडमिति तात्पर्यम् ॥ ५५ ॥ एवमेव

सर्वाः स्त्रिय इत्याह-नेति वनगर्दभ इति । पुरगर्दभो हि ज-

तसङ्गात् किञ्चिद्व्यभावज्ञः कदाचित् त्वादिति तात्पर्यम् ॥ ५६ ॥

पेलुवा लघुतरा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ छद्मानुरागे दृष्टान्तः-नटी

प्रेति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अनया वञ्चितोऽहं चेदीं सङ्गतः ॥ ६१ ॥

तत्र हेतुः-यः एवमिति । हृत्तकः अतिः निन्दितः ॥ ६२ ॥

सौन्दर्येण आहतं लोकानामवलोकनं निरीक्षणं येन ॥ ६३ ॥

एवं प्रलप्य बहुधा निर्विण्णोऽतितरां तदा ॥ ६४ ॥

राजपुत्रो वनं प्रागान् सर्वसङ्गविवर्जितः ।

तस्माद्राजकुमारैतत् सौन्दर्यं मनसोत्थितम् ॥ ६५ ॥

यथा स्वं, अपि चात्पन्तसौभगेक्षणपूर्वकम् ।

१ रतिं विन्दस्यतितरां तथा वा तद्विशेषतः ॥ ६६ ॥

विन्दन्ति रतिमत्पन्तं प्रोषितसु विकृतास्वपि ।

अत्र ते प्रत्ययं वक्ष्ये शृणु प्रिय समाहितः ॥ ६७ ॥

विलोकयन्ते वा हि प्रोषितं सा बहिः सुख्यवस्थिता ।

वा च तत्प्रतिविस्थात्मरूपिणी चित्तसंश्रया ॥ ६८ ॥

सङ्कल्परूपिणी तस्याः । सीष्ठवं मनसोऽल्लखन् ।

१ पौनःपुन्येन तदनु वाञ्छासुखसमागतः ॥ ६९ ॥

धुब्धेन्द्रियो नरस्तस्यां रतिमामोति सर्वतः ।

१ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥

सर्वेषामुरक्तम् । निर्विण्णो विरक्तः ॥ ६४ ॥ यस्मात्तेन राज-

कुमारेण मोहितेनातिबिभक्षक्या घेदी चिरं गच्छता इयं सौ-

लोकमुन्दरीत्यभिधानमात्रेण तत् सुखं चिरं प्राप्तं तस्मादित्य-

र्थः । मनसोत्थितं मनसा परिकल्पितम् ॥ ६५ ॥ एतदेव दृष्टा-

त्वेन इदमिति-यथेति । तद्विशेषतः ततोऽप्यधिकरूपेण ॥ ६६ ॥

अत्र सौन्दर्यस्य मानसत्वे । प्रत्ययं निश्चयानुकुला मक्रियासु ।

॥ ६७ ॥ बहिः चित्तदम्यत ॥ ६८ ॥ तस्याः सीष्ठवत् सौ-

न्दर्यं पौनःपुन्येनोल्लिखन् । तदनु सम्यगुल्लेखानन्तरम् । त-

द्विषयवाञ्छासु ॥ ६९ ॥ धुब्धम् उपस्येन्द्रियं यस्य । सर्वतोऽ-

न्यवाञ्छाभ्यो निवृत्त इति शेषः । पुरुषस्य वाञ्छासहस्रसमा-

क्रान्तस्य स्त्रीसौन्दर्यापुल्लेखनेन इदतरः स्त्रीरतिवाञ्छोदयो

अक्षुब्धे त्विन्द्रिये न स्यात् सुन्दर्यामपि वै रतिः ॥७०॥
 तत्र मूलं समुल्लेखः सौष्ठवस्य पुनः पुनः ।
 अन्तेः शोभो नैव दृष्टो बालानां योगिनामपि ॥७१॥
 तथा च शो बो यस्यान्तु रतिं विन्दति मानवः ।
 सुन्दर्या वापि बान्धवस्यां तत्र सौष्ठवमुल्लिखेत् ॥७२॥
 दृश्यन्ते शोषितोऽदृश्यन्तबीमत्साकारविग्रहाः ।
 तरुणैः सङ्गतास्ताश्च दृश्यन्ते ऽपत्यहेतुनाः ॥७३॥
 विरूपतोल्लेखनं बाष्पनुलेखस्तु सौष्ठवे ।
 यदि स्यात्तत् कथं दृणां रतिस्तास्तु हि सम्भवेत् ॥७४॥
 किं वक्तव्यमहो दृणां कामिनां चित्रमेतत्सम् ।
 अधरयाङ्गं ऽपि सौन्दर्यं भासते सर्वतोऽधिकम् ॥७५॥

यदा तदा अभ्यवाऽच्छा स्पग्मवतीति भावः । एवं शोभाभावेन
 कचिद्रतिरित्याह-अक्षुब्धेति ॥ ७० ॥ तत्र शोभे । इत्यति-
 रेकमुखेन दृश्यति-अत इति ॥ ७१ ॥ सौन्दर्योलेख एव
 शोभहेतुर्न सौन्दर्यमित्याह-तथा चेति । सौष्ठवं स्थितमस्मिन्
 वा ॥ ७२ ॥ अत्र निदर्शनमाह-दृश्यन्ते इति । बीमत्साकारी
 विग्रहोऽवयवसंस्थानं वासां ताः । एवंविधा जगति या
 दृश्यन्ते । तस्तरुणैः सङ्गताश्च दृश्यन्ते । ननु सङ्गते रहसि
 सम्भवात् कथमयैः सङ्गता दृश्यन्ते इति चेदाह-अपत्यहेतुना
 इति ॥ ७३ ॥ ननु तत्र सौष्ठवील्लेखनं विनापि सङ्गतिः स्या-
 दिति चेदाह-विरूपेति । सौष्ठवे अनुल्लेखः सौष्ठवविषयक-
 मुल्लेखः । तासु विरूपासु ॥ ७४ ॥ ननु विरूपार्था कथं सौ-
 न्दर्योलेखनमित्याह-नैतत् कामिनां चित्रमित्याह-किञ्चि-

मलमूत्रपरिक्लिप्तं यदङ्गं तत्र सौभाग्यम् ।
 पश्येद्येत् कुत्र नो पश्येत् सौन्दर्यं तस्य मेरुः ॥७६॥
 तस्मात् सौन्दर्यमेतद्वै राजपुत्र निशामय ।
 अभिमानभृते नैव सुखं हेतुर्भवेत् कश्चित् ॥७७॥
 क्षौद्रमाधुर्यवद्देहं सौन्दर्यं सहजं पति ।
 तद्रालानां कुसाराणां कुतो नो भाति तद्वत् ॥७८॥
 देशभेदेषु हृदयगते विविधाकृतयो वराः ।
 एकपादैकमयना लम्बकर्णा हृदयमनाः ॥७९॥
 कर्णप्रावरणाः काकवक्त्रा निर्गतव्रणकाः ।
 विनसा दीर्घतास्ताश्च लोभकृता विलोभकाः ॥८०॥
 पिङ्गकेशाः ह्वेतकेशाः विकेशाः स्थूलकेशकाः ।
 चित्रवर्णाः काकवर्णाः पिङ्गला लोहिताङ्गकाः ॥८१॥
 एवं बहुविधा स्तर्याः सञ्जातिवमितास्तु ते ।
 रतिं विन्दन्ति इवमिव राजपुत्र निशामय ॥८२॥
 सुखसाधनभूतेषु मुख्यं यत् स्त्रियुःस्थितम् ।

ति । सिद्धं विलिप्तं चेतो येषाम् । जघन्ये निकृष्टे अपानोद्धारधू-
 पिते मूत्रादिक्रिमे । क्लिप्तनाडीघ्नमृगविरतुल्ये चोन्मत्तग्रेऽपि ।
 सर्वतो मुखमदिभ्योऽधिकम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ तस्मात् सौन्द-
 र्यस्य मङ्गः कश्चित्तयावत्वात् ॥ ७७ ॥ न क्षौद्रमाधुर्यवत् सौन्द-
 र्यं स्वाभाविकमिति प्रकारान्तरेण सौन्दर्यस्य प्राप्तिसर्वं साध-
 यति-सौन्दर्येति ॥ ७८ ॥ नास्ति विद्यासु कामिनां रतिः । क-
 चिद्दृष्टव्यमज्ञापि न पूर्णसुखावहेत्यासक्त्य देशान्तरस्थित्याख्या-
 नेन परिहरति-देहेति ॥ ७९ ॥ ८०, ४ ८१, ॥ निशामय प्रश्न

सर्वप्रियं धनं सर्वं मुच्यन्ति विबुधा अपि ॥८३॥
 पुंसं वपुस्तथा स्त्रीणां प्रियमत्यन्तसुन्दरम् ।
 विमर्शय सुबुद्ध्या त्वं राजपुत्र यथास्थितम् ॥८४॥
 मांसलिप्तमसृक्कृष्णं शिराबद्धं स्वगाततम् ।
 अस्थिपञ्जरकं लोमछन्नं पित्तकफाहितम् ॥ ८५ ॥
 मलमूत्रकुक्षुलं तत्प्लुक्तशोणितसम्भवम् ।
 मृग्यारममुद्भूतमहो प्रियमिहेष्टयते ॥ ८६ ॥
 य एवमतिबीभत्से वितन्वन्ति रतिं नराः ।
 विदूकमिथः कुतस्तेषां मवेदन्तरमीरय ॥ ८७ ॥
 राजपुत्र तनुरियं प्रिया हि नितरां तव ।
 विभावय विवेकेन घातुनाश्च पृथक्स्थितिम् ॥८८॥
 एवमन्वञ्चोपयोजये मधुरास्लादिवद्भूते ।
 परिणामस्वभावन्तु सुहृददृष्ट्या विभावय ॥ ८९ ॥
 भाक्षितस्यापि सर्वस्य विदूभावः परिणामके ।
 सर्वथा नात्र सन्देहः सर्वैरेवं विभाविताः ॥ ९० ॥
 यदैवं संस्थिते लोके किं प्रियं स्यात् किमप्रियम् ।
 इत्युक्तो हेमचन्द्रोऽथ चैरस्यं विषये विदन् ॥९१॥

॥ ८३ ॥ शरीरमकृतिं वर्णयितुमाह-सुखेति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥
 पित्त कफाभ्याम् आहितं युक्तम् ॥८५॥ ८६ ॥ ८७ ॥ घातुमां
 त्वगसृगादीनां पृथक्स्थितिम् । विवेकेन विचारदृष्ट्या । विभाव-
 य । एवं विभावने क सौन्दर्यादिकमिति यावः ॥ ८८ ॥ एवं
 शरीरे प्रियत्वं सुखसाधनस्वरूपमस्य भाष्ये निराकरोति-प्रम-
 मिति । शरीरद्वन्द्वम् । उपयोज्ये भोज्ये ॥८९॥ परिणामस्वभावके-

श्रुत्वाऽपूर्वं वाक्यजालं विस्मितोऽभवदञ्जना ।
 विचार्य भूपत्यन्तं सर्वं पदुक्तं हेमलेखया ॥ ९२ ॥
 भोगेषु ज्ञाननिर्वेदः परं वैराग्यमाप्तवान् ।
 अथ क्रमेण पृष्ट्वा तां प्रियां ज्ञात्वा च तत्पदम् ॥ ९३ ॥
 केवलां चितिमात्मस्थां त्रिपुरामात्मरूपिणीम् ।
 बुद्धाऽभवद्विमुक्तात्मा स्वात्मभूतास्त्रिलोकजः ॥ ९४ ॥
 जीवन्मुक्तः समभवन् जनस्तान्पानुजोऽपि हि ।
 मणिचूडोऽविदुश्चातुर्मुक्ताचूडोऽपि पुत्रतः ॥ ९५ ॥
 मुक्ताचूडप्रियां चापि स्तुवया ज्ञानमाप्तवान् ।
 मन्त्रिजणभ्यापि पौराण्यं बभूवुर्ज्ञानशालिनः ॥ ९६ ॥
 न तत्र भगवे कश्चिद्विद्वान् समजायत ।
 आसीद्भक्तपुरप्रकर्षं शान्तसंस्तुतिवासनम् ॥ ९७ ॥
 विशालमगारं तत्र च जगत्पश्युस्तमं वमी ।
 यत्र कीराः शारिकाश्च पञ्जरस्थाः पठन्ति वै ॥ ९८ ॥
 चितिरूपं स्वमात्मानं भजन्त्यैत्यवर्जितम् ।

वाह-मस्मिन्नेति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ अपूर्वं कदाप्यश्रुतम् ॥ ९२ ॥ ज्ञातो
 विवेदः मये बुद्धिः पश्य । परं तीव्रम् । तत्पदम् आत्मपदम् ॥ ९३ ॥
 आत्मस्थां सर्वान्तरात् । आत्मरूपिणीम् । अन्तर्भूताम् । स्वात्मभू-
 तां त्रिलोकेश्वरं अस्य ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ मुक्ताचूडप्रियां हेमचूडप्र-
 ता । स्तुवया हेमलेखया । अपदिहमिति । केवला । चरस्वरोप-
 देवेन ज्ञानशालिनः ॥ ९६ ॥ भक्तपुरप्रकर्षं सत्यलोकतुरगम् ।
 संस्तुतेर्वाचना कामकोशादि ॥ ९७ ॥ अत्युत्तमत्वे हेतुः-यत्रेति
 ॥ ९८ ॥ यत् पठन्ति तदाह-चित्ररूपमिति । हे जनाः । कि-

नास्ति चेत्थं चित्तेरन्यद्वर्णे प्रतिबिम्बवत् ॥९९॥

प्रपञ्चजनं त्यक्त्वा स्वमात्मानं यजन्वम् । विषयभजनस्य दुःखमु-
क्तवादिति तात्पर्यम् । कथंविधमात्मानं तदाह-चित्तिरूपम् ।
चित्तिः प्रधानं तदेव कथं यस्य । नात्र यजनं वाक्पूजनादि-
कम् । किन्तु तस्य पूजनमहन्तरा वा स्थितिरिति नीत्या सोऽहम-
स्मीति निष्प्रकम्पत्वविश्वयद्वयमेव । तन्मात्माकं वेदादिसंज्ञा-
न्तर्भावो नास्त्येवेति चेदाह-चेत्यवर्जितमिति । चेत्थं देहाद्यैर्वि-
भक्त्यायैर्वर्जितम् । कुत एवमिति चेदाह-नास्तीति । चेत्थं दे-
हाद्यैः शशशृङ्गादिव्यास्त्येवेति भावाः । शशशृङ्गादिव्यास्ति
चेत् कथं यकासते इति चेत् चित्तिरेव यकासते नान्यदि-
त्याह-चित्तेत्युद्दिष्टि । चित्तिरेव चेत् कथं देहाधारमना भात-
मिति चेदाह-दर्पणप्रतिबिम्बवत् ॥ अवेदमागमतरवम् ।
चित्तिरेवात्मतत्त्वमिदं यद्व्याविक्यत्वात् ॥ १ ॥ अन्वयदमात्मक-
मिदं यद्व्याविक्यत्वात् । यत्तदात्मतत्त्वं स्मृत्यनुसन्धाना-
नुरोधेनैकमनेकार्थस्यास्वतन्तुगतं तस्य चित्तिमात्ररूपत्वेन भेदक-
र्तासिद्धाद्वासासुरनृदेहादिभ्योक्तत्वेन । काष्ठदेशादीनां यद-
त्तः सत्त्वप्रज्ञा निसृष्टानामन्यथा तदभ्युक्तत्वात् ॥ २ ॥ तज्जदेक-
त्वाद्वासासिद्धात् ॥ एवंविप्रमन्त्राच्चिदादेकरसमात्मतत्त्वमेव
शास्त्रमसिद्धः परमशिवः ॥ तत्स्वात्मवशात्ता मायामिधयाऽप्य-
दितथोक्तवान्तुरया स्वस्वरूपोपपत्तेश्च । आविद्यात्मकमन्त्रवभा-
सानपूर्वकमिदं द्वैतवशात्तन्मू । तच्च भासमानं द्वैतं तत्त्वं न बीजा-
दङ्कुरवत् कारणान्निवादात्तत्त्वं नास्ति मृत्पिण्डपरिणामवत्तत्त्वं का-
रणपरिणामात्मकं आविकृतकारणस्वरूपानुसमात् ॥ १ ॥ नापि रज्जौ

चितिश्चेत्यं चितिरहं चितिः सर्वं चराचरम् ।

यतः सर्वं चितिमनु भाति सा तु इत्यतन्मतः ॥१०४॥

सर्वं इव चित्तिरहम् । चित्तिचेत्ययोर्द्विवचनम् । अतो दर्पणस्य
नैवेत्यत्र स्यात् । अचिद्विद्येति चेत् स्यात् । अतिविशेषात् । अतो दर्पणस्य
चेत्यावभासनम् । न च विम्बस्य स्वसमानाकारस्य दर्पणप्रति-
बिम्बोऽपेक्षयादत्रापि चित्तिप्रतिबिम्बदृश्यापेक्षितस्वसमानाकार-
वाह्यदृश्यसिद्धिरिति शङ्का । अतो दर्पणप्रतिबिम्बे चाहं विम्बं
जोषाद्वानं कार्येऽननुगमात् किन्तु निमित्तम् । निमित्तञ्च यदा-
हौ दृष्टादिः । तत्र च अभिचारितम् । कस्यपरावर्तितचक्रादिना
पटोत्पत्तेः । तथा च चित्तिदृश्यप्रतिबिम्बे वाचाकृता स्वातन्त्र्य-
शक्तिर्निमित्तत्वेनाभ्युपगतेति मानुषपक्षः । न हि चित्तिविम्बवि-
द्यां विनान्यथा दृश्यावभासने पुत्रपते दृश्यस्य चिद्वाह्यत्वे भका-
द्यानुपपत्तेः । सम्भवस्यापि दृश्यत्वेनानवस्थादिना । तद्-
सिद्धेः । चित्तमम्बधानपेक्षये सदा दृश्यस्यावभासोऽनव-
यस्यो वा स्यात् । इत्यमेव भकादिवाचस्त्रिकपक्षमात्रेण । एत-
द्विस्तारा नरपमिहोदी दृष्टव्यः । तस्मात् 'चित्तिविम्बविषयैव
दृश्यावभासमिति' ॥ १०५ ॥ बहुविधोऽपि चित्तिविम्बो दर्पण-
प्रत्येक्यत आह—चित्तिरिति । चेत्वं दृश्यं चराचरम् । अतोऽप्ये-
वमात्रम् । सर्वं चित्तिरित्यत्र हेतुः । यत इति । यथा दर्पणमनु-
गतं गृहीत्वैव सर्वं चित्तिविम्बाः भकाद्यन्ते इति चित्तिविम्बा दर्प-
णात्मकाः । एवं सर्वमिदं चेत्यादि चित्तिमनुवर्तते गृहीत्वैव भाती-
ति चित्तिरेवेति भाषा । अनु सा चितिः कान्तुगता गृहीत्वा भा-
तीति चेत्तस्याभिदातत्वादेव नान्यानुगमपेक्षेत्याह—सा चितिः ।

अतश्चिति जनाः सर्वे मासिनीं सर्वसंश्रयाम् ।

अजघ्मं भ्रान्तिमुत्सृज्य चितिमात्रमुदृष्टयः ॥१०१॥

कदाचिदेवं कीराणां श्रुत्वा वाक्यं महोदयम् ।

ब्राह्मणा वामदेवाद्या नामाचरुः पुरस्य तु ॥१०२॥

यत्तद्विद्यां विद्यां तिर्यञ्चोऽप्यादुस्तस्मादिवं पुरम् ।

असिद्धविद्यानगरमिति भ्राम्ना प्रसिध्यतु ॥१०३॥

तदद्यापि च तेनैव भ्राम्ना तत्तनगरं स्थितम् ।

राम तस्मात् सत्सङ्गो मूलं सर्वशुभोदये ॥१०४॥

सङ्गेन हेमलोखायाः सर्वे विद्याविदोऽभवन् ।

तस्मान् सङ्गः परं मूलं राम आभीहि भेषसः ॥१०५॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे हेमचन्द्रोपाख्याने

सत्सङ्गफलं चतुर्थोऽध्यायः ॥

यतः स्वतन्त्रमकाशत्वमेव चित्तमिति भावः ॥ १०० ॥ यतः

यतिविम्बात्मजमश्विनेर्नाम्नदस्ति । अतः दर्पणाचितेरधिकं सा

मध्वमाह—सर्वमासिनीमिति । दर्पणः केवलं यतिविम्बाद्य

एव न भासक इति भावः । भ्रान्तेरुत्सर्जनममामाश्रयग्रहः ।

अतएव चितिमात्रमुदृष्टय इति । मुद्राद्विः सत्यद्विः । सर्वं ज्ञानं

प्रमिष्यभ्रान्तमिति न्यायात् ॥ १०१ ॥ महताः शोक्षस्योदयो

यस्मात् ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ तत् तस्मात्सामकरणादेतोः ।

॥ १०४ ॥ उपसंहरति—तस्मादिति ॥ १०५ ॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे उपाख्याना

सत्सङ्गदर्पिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

एवं सत्सङ्गमाहात्म्यं श्रुत्वाभिस्तुतभाषितम् ।
 प्रहृष्टमानसो नृपः प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ १ ॥
 सत्यं प्रोक्तमिदं माध भवता शुभकारणम् ।
 सत्सङ्गरूपमेतच्च प्रत्यक्षेणैव भाषितम् ॥ २ ॥
 प्रो यथा सङ्गमाप्नोति फलं तस्य तथा भवेत् ।
 स्त्रियोऽपि हेमलेखायाः सङ्गात् सर्वे महाफलाः ॥ ३ ॥
 भूय इच्छाम्यहं श्रोतुं हेमचूडस्तथा कथम् ।
 बोधितस्तन्ममाचक्ष्व विस्तरेण वयानिधे ॥ ४ ॥
 एवं रामेणानुयुक्तो दत्तात्रेय उवाच तम् ।
 शृणु भार्गव बक्ष्यामि कथां परमपावनीम् ॥ ५ ॥
 एवं तस्या वचः श्रुत्वा विषयान् विरसान् विदन् ।
 तेषु सञ्जातनिर्वेदो विमना हव संवभौ ॥ ६ ॥

अथ रावायपथैस्तु हेमलेखात्मसांस्थितम् ।

अथ रावायपथैस्तु हेमलेखात्मसांस्थितम् ।

अथ रावायपथैः प्रियहितेऽस्यौ ॥

रामः श्रुत्वा ॥ १ ॥ भाषितमनुभूतम् । सर्वसङ्गात् ।

सर्वे विशालनगरवासिनः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अनुयुक्तः प्रहृष्टः ।

श्रुतिदीपशामकत्वात् परमपावनीम् । एवं विषयवैरस्यप्रतिपा-

दकम् । सञ्जातः निर्वेदः विषयधामोऽकंठद्विर्गम्य । एवं सन् । वि-

चिरस्थितविषयजवासनानां वशं गतः ।

त्यक्तुं वा संग्रहीतुं वा नाशकत् सहसा हि सः ॥७॥

प्रियां न किञ्चित् प्रोवाच राजपुत्रोऽतिलज्जितः ।

काञ्चित् दिवसानेवमनयचिन्तयाकुलः ॥ ८ ॥

विषयेषु प्रसक्तेषु स्मृत्वा तत् प्रिययोदितम् ।

विगर्हन्नेव स्वात्मानं बुभुजे वासनावशः ॥ ९ ॥

वासनावेगवशतो विषयाननुगच्छति ।

दृष्ट्वैव विषयान् दोषान् प्रियाप्रोक्तान् विचिन्तयन् ॥ १० ॥

शोकसंविग्रहदयो विधीदति सुदुर्मुहुः ।

एवं तस्याभवच्छिस्तं चलद्दोलास्थितं यथा ॥ ११ ॥

मना इव खिन्न इव ॥ ५ ॥ ६ ॥ वैमनस्ये हेतुमाचरेति । विष-

यान् त्यक्तुं सङ्गृहीतुं मोक्तुं वा ॥ ७ ॥ मिपावचनं श्रुत्वा न

किञ्चित् प्रोवाच । अतिलज्जितः स्त्रिया निरुचरीकृतत्वात् ।

एवं त्यागभोगयोरसक्तः सन् ॥ ८ ॥ कथमुभयप्राप्तिके-

एकतरपक्षस्वापक्षकत्वादिति चेदाह-विषयेष्विति । प्र-

सक्तेषु उपस्थितेषु । यत् प्रिययोक्तं वैरस्यकारणं तत्

स्मृत्वा । भिक्षुपामीदृशं विषयं स्वीकरोमीति स्वात्मानं वि-

गर्हन्नेव बुभुजे । ननु कुतो न परिहरति तदाह-वा-

सनावश इति ॥ ९ ॥ उपस्थितविषयभोगप्रकारमुक्त्वाऽनुपस्थि-

तविषयेष्वाह-वासनेति । अनुगच्छति विषयसमीपं प्राप्नो-

ति । प्रियाप्रोक्तान् विषयदोषान् ॥ १० ॥ शोकेन संविग्रं मु-

मुभितं हृदयं मनो यस्य । विधीदति दुःखं प्राप्नोति । च-

लद्दोलास्थितं वासनया विषयेषु पतति । विषयप्राप्ती तदोपस्मृ-

भोज्यं वस्त्रं भूषणं वा पौषिद्वाहनमेव वा ।
 मित्राणि वापि सुहृदो नैनसं सुखयन्ति वै ॥ १२ ॥
 नष्टाखिलार्थ इव स शोचत्येव निरन्तरम् ।
 वासनाविषयाः सर्वे त्यक्तुं नाशकदञ्जसा ॥ १३ ॥
 नोपभोक्तुं तथा शक्तो दोषदृष्टियुतस्ततः ।
 एवं तं शोकवशातो विवर्णवदनेक्षणम् ॥ १४ ॥
 हेमलेखा समालक्ष्य कदाचित् सकृता रहः ।
 किं नाथ पूर्ववत्त्वं नो लक्ष्यसेऽत्यन्तहर्षितः ॥ १५ ॥
 शोचन्तमिव पश्यामि कुत एवं तव स्थितिः ।
 कक्षिच्छरीरमात्मा ते नामयैर्वाध्यते सदा ॥ १६ ॥
 भोगेषु रोगभीतिं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 त्रिदोषसम्भवे देहे दोषवैषम्यसम्भवाः ॥ १७ ॥
 आमयाः प्रायशः सर्वदेहात् व्याप्यैव संस्थिताः ।

स्या ततः उच्यते ॥ ११ ॥ एवं वासनादोषदृष्टिभ्यां युतं हे-
 मचूडं भोज्यादीनि नैषदपि सुखयन्तीत्याह-भोज्यमिति ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ वासनया दोषदृष्ट्या च युक्त इति त्यक्तुं भोक्तुं वा
 न शक्तः परस्परप्रतिषन्नादिति भावः ॥ १४ ॥ रहः विविक्ते ।
 तं परीक्षितुं पृच्छति-किं नाथेति ॥ १५ ॥ शरीरेति । शरीर-
 तादात्म्यापन्न आत्मा । केवलयोः शरीरात्मनोर्दुःखाभावादिति
 भावः ॥ १६ ॥ मम महाराजकुमारस्य भिषक्श्रेष्ठैः सेवि-
 तस्य कुत आमयसम्भावनेति चेदाह-भोगेष्विति । सु-
 खभोगेष्वित्यर्थः । अयाणां वातपित्तकफदोषाणां सम्यग्भवः
 स्थितिर्वत्र ॥ १७ ॥ विषमज्ञानादिभिर्दोषवैषम्यस्योक्तभोगव-

सर्वथा शरीरकार्ये वैषम्यं दोषजनं ननु ॥ १८ ॥
 अज्ञानाद्यसनाद्याचो दर्शनात् स्पर्शनादपि ।
 कालादेशात् कर्मलक्ष्यं दोषा वैषम्यमाप्नुयुः ॥ १९ ॥
 अतस्तस्योद्भवो लोके सर्वथाऽलक्ष्यतां मतः ।
 इत्यतः सति वैषम्ये चिकित्सा सम्प्रकीर्तिता ॥ २० ॥
 नोक्ता चिकित्सानुत्पत्तौ वैषम्यं केनचित् कथितम् ।
 तद्वदप्रिय कस्माद्धि शोकस्य तत्र सम्भवः ॥ २१ ॥
 इति श्रुत्वा हेमलेखां प्राह राजसुतस्ततः ।
 प्रिये शृणु प्रवक्ष्यामि यस्मै शोकस्य कारणम् ॥ २२ ॥

तामावश्यकत्वेन ब्रह्मेष्टवश्यं रोगमाप्तिरिति भावः । ननु
 मात्स्या कर्क दोषवैषम्यं तत्प्रतीकारपराणामिति चेदाह-स-
 र्वयेति । दोषवैषम्यजनितो रोगः प्रतीकार्यः । न तु केवलं दो-
 षवैषम्यम् । रोगमागवस्थास्थकेवलदोषवैषम्यस्य प्रायो दुर्ल-
 ब्यत्वादिति भावः ॥ १८ ॥ दोषेषु जायमानवैषम्यानिमि-
 त्तानि च अज्ञानादित्यादि । अज्ञानस्य भीतोष्णादिगुणः प्रसि-
 द्धः । एवं पटोर्णादिवसनस्य । वाचो बहुलस्य प्रयुक्तस्य यो गु-
 णः । वह्निजलादिदर्शनस्पर्शनयोः ग्रीष्महेमन्तादिकालस्य जा-
 ङ्गलाकषादिदेशस्य च भीतोष्णादि प्रसिद्धम् । कर्मतोऽपि स्वन-
 दादितश्च वट्टा पापकर्मता दोषवैषम्यम् ॥ १९ ॥ अतो दोष-
 वैषम्यहेतोरेकैकवात् । तस्य वैषम्यस्य । ननु सूक्ष्मदृग्निर्वैषम्यो-
 ऽभवोऽभावे सत्य इति चेन्नेत्याह-इत्थत इति । अतो वैष-
 म्योद्भव आदालक्ष्यः अतो हेतोः चिकित्सा शास्त्रे सम्प्रकी-
 र्तिता ॥ २० ॥ वैषम्यवैषम्यानुत्पत्तौ चिकित्सं नोक्ता ॥ २१ ॥

स्वदुस्त्या यत् पुरा मेऽभूत् सुखदन्तद्धतं ननु ।
 न पश्याम्यधुना किञ्चिदपि मे सुखवर्जनम् ॥ २३ ॥
 राज्ञा विनीर्णो विषयः सुखदोऽपि समन्ततः ।
 बध्यं न सुखयेद्यद्वत्तथा तस्मात् न मे सुखम् ॥ २४ ॥
 विषयान् सेवमानोऽहं सदा विष्टिगृहीतवद् ।
 तत् पृच्छामि मिथे ब्रूहि किं कृत्वा सुखमेव्यहम् ॥ २५ ॥
 एवं तेन समापृष्टा हेमलेखा तदाब्रवीत् ।
 नूनमेष सुनिर्बेदमागतो मद्रुचःश्रुतेः ॥ २६ ॥
 अस्ति बीजं श्रेयसोऽस्मिन् यत् एवंविधो भवान् ।
 येषु श्रेयो ह्यसम्भाठ्यं त एव वाक्यगुम्फनैः ॥ २७ ॥
 न ह्यप्यपि विशेषेण विशिष्यन्ते कदाचन ।

ततः प्रश्नानन्तरम् ॥ २२ ॥ तत् संवति स्वदुस्त्या इतं कुत इति
 चेदाह—मेति ॥ २३ ॥ नष्टं चेदन्वत् सुखसाधनं सम्पादये-
 त्ति चेदाह—राज्ञेति । न तत् स्वकपतो नष्टम् । अपि तु बध्य-
 य राज्ञा दत्तविषयावपा तस्य सुखं न एव साधनं सदा-
 पि न तस्मान्मे सुखम् ॥ २४ ॥ ननु विषयैर्न ते सुखं वेत्ताम् परि-
 त्यजेति चेन्नयान्तरं परित्यक्तुं शक्यत इत्याह—विषयानिति । वि-
 ष्टिगृहीतवद् । राजकार्यार्थं राजभटैर्गृहीता जनाः तत्कार्यं त्यक्तु-
 पसमय्याः कुर्वन्ति यथा एवं वासनाभिर्गृहीतोऽहं सदा विषयान्
 सेवमानो दुःखं प्राप्नोमि इति सेवा ॥ २५ ॥ स्वमनस्वब्रवीत् ।
 श्रुतेः श्रवणात् ॥ २६ ॥ एवंविधः प्राप्तविषयवैरस्याः ।
 एवं मदुक्तंसदृशैर्वाचा गुम्फनैर्निवृत्तसमुदायैः ॥ २७ ॥ अन्व-
 त्ति स्वकप्यपि पूर्वस्थितिं केशतोऽपि न परित्यजन्तीति भावः ।

चिरं संराधिता हृत्स्था प्रसन्ना स्वात्मदेवता ॥ २८ ॥

त्रिपुरा येन तेऽवेव भवेदेवंविधा स्थितिः ।

इत्यालोच्यतिविदुषी बुधोद्ययिषती प्रियम् ॥ २९ ॥

गोपयन्ती स्ववैदुष्यं ग्राहान्यव्यपदेशतः ।

शृणु राजकुमारेदं यन्मे कृतं पुरातनम् ॥ ३० ॥

पुरा मे जननी काश्चित् क्रीडनाय सर्त्सी ददौ ।

एवं वचःश्रुतिरेव वैरस्यकारणं चेत् कुतो न सर्वेषां वैर-
स्योत्पत्तिरिति चेन्मूलकारणाभावादित्याह-चिरमिति॥२८॥
एवंविधा विषयवैरस्यवती । देवताराधनरूपमूलकारणमा-
वाप्त्य सर्वेषामपि स्थितिरिति भावः ॥ २९ ॥ गोपयन्तीति ।
स्ववैदुष्यप्रकटने विद्वत्ताभिमानशङ्कान्यस्य भवेत्ततो मद्भा-
व्ये नाश्वासो भवेदिति । अतः स्ववैदुष्यगोपनमिति भावः । अ-
ग्रान्यव्यपदेशेन स्वस्याः संसारबन्धनान्मुक्तिप्रकारमाह-शृण्वि-
ति । पुरातनं बन्धस्यानादिकालत्वात् ॥ ३० ॥ पुरेति । कः
स्याश्चित् सृष्टेरादिकाले बन्धस्यानादित्वेन सर्वादिकालास-
म्भवात् । जननी स्वप्रकाशशुद्धाविति । सर्त्सी बुद्धिम् । काश्चि-
दिति । अज्ञातकुलगोत्रेव निरूपणाद्विह्वलदेशवपवत्त्वेनानादित्वं
नुदेर्ह्येतितम् । शुद्धचित्तेर्जननीत्वं स्वस्या जीवचित्तेस्त्वदंशभूतत्वात् ।
शुखदुःखाद्यनुभवक्रीडायां मुख्यधीनत्वात् क्रीडनाय सर्त्सी ददा-
वित्युक्तम् । मलये नुदेर्ह्येतित्वात् सृष्ट्यादौ कर्मपरिपाक-
निमित्तकबुद्ध्यादिर्भावादपूर्ववत् मातृत्वादुक्तं हृदाविति । सा
बुद्धिः । सत्त्वगुणमयानत्वात् प्रकाशरूपत्वात् स्वभावेन सती ।
स्वसत्तायां दृश्यन्तरानुपेक्षणात् स्वतः सती । बाह्यपक्षे स्वभा-

सा स्वभावसती काश्चिदसनीमनुसङ्गता ॥ ११ ॥

सा विचित्रविधाश्चर्यसृष्टिसामर्थ्यसंयुता ।

अलक्षिता मे जनन्या सख्या मे सङ्गताभवत् ॥ १२ ॥

असत्त्वरित्रयात्यन्तं सङ्गता मम सा सखी ।

प्राणेभ्योऽपि प्रियतमा सदा तद्वशात् सा हम् ॥ १३ ॥

वतः सती साध्वीसूर्यः । असतीमविद्याम् । अनुसङ्गता आ-
त्माकारता केवला परित्यज्याविद्याकार्यदृश्यात्मता मासेत्यर्थः ।
काश्चिदिति तस्या अनिर्वचनीयताद्योतकं विशेषणम् । आगम-
पक्षे तु चितेः परिच्छिन्नत्वज्ञानमेवाज्ञानम् । एतच्चाज्ञानं च-
न्व इति शिवसूत्रे वृत्तिकृता स्पष्टं निरूपितम् । एतत्पक्षे अनिर्व-
चनीयत्वाभावेन काश्चिदिति अज्ञानस्यापरिच्छेद्यशक्तित्वं ज्ञे-
यम् । तदुक्तम्—भ्रान्तेर्महती शक्तिर्न विवेक्तुं शक्यते नामेति ।
पक्षद्वयेऽप्यसत्तत्त्वसत्त्वात्मकत्वाज्ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ सा अवि-
द्या । मे जनन्या शुद्धचिता अलक्षिता सती मे सख्या बुद्ध्या ।
मन्मातुः परोक्षे एव सा असती मत्सख्या सङ्गताभवदित्यर्थः ।
विद्याविद्ययोर्विशोधादविद्या कार्यविषया बुद्धिः केवलशुद्धचि-
द्विषयिणीति तात्पर्यम् । आगमपक्षे तु शुद्धचिन्मात्रस्फूर्तिदशा
प्राक्तित्वम् । चिद्रविदोर्निदं सर्वमहमिति सामानाधिकरण्य-
स्फूर्तिदशा शुद्धविद्यातत्त्वम् । परिच्छिन्नचिन्मात्रस्फूर्तिदशा
अविद्यातत्त्वम् । परिच्छिन्नचितः चेत्यस्य च स्फूर्तिदशा बुद्धि-
तत्त्वमिति प्राक्रिया । तथा च बुद्धेः शुद्धचिदविषयकत्वादलक्षितेति
ज्ञेयम् ॥ १२ ॥ बुद्धिर्दृश्यपरा सदाभवदित्याह—असदिति ।
असत् मिथ्यारूपं चरित्रं यस्याः सा अविद्या । मम प्राणेभ्यो-

न तां विहाय मे संस्था क्षणार्द्धं वा कश्चिद्भवेत् ।
 सा निर्मलस्वभावेन मां वर्णाकृत्य संस्थिता ॥ ३४ ॥
 निरन्तरं तद्गतात्मस्वभावाभवमञ्जसा ।
 सा तथा द्रष्टव्या युक्ता नव्या चित्रस्वभावया ॥ ३५ ॥
 परोक्षवृत्तिमानीता स्वपुत्रेणामियोजिता ।

ऽपि मियतया । अतस्तद्वसगाहमभवम् । परस्परतादात्म्याध्या-
 सात् ॥ ३३ ॥ न तामिति । तां बुद्धिम् । संस्था स्थितिः ।
 बुद्ध्यस्यैव बुद्ध्यवच्छिन्नो जीवो बुद्धिमतिविम्बो जीव इत्युभयप-
 क्षेऽपि जीवस्य स्थितिर्न भवेदिति स्पष्टमेव । आगमपक्षे तु कथा-
 पकुलसंवादितराजकुमारिवत् स्वस्वात्मन्यसमाख्यादितमाहैश्व-
 र्यो महेश्वर एव जीवः । तस्य बुद्धिं विना संस्था सम्पक् स्थि-
 तिः भेदव्यवहारो न भवेदिति तात्पर्यम् । सा बुद्धिः । निर्म-
 लस्वभावेन सम्बन्धवानरूपेण युता । मां जीवाख्या परिच्छि-
 न्नामिति विम्बयुता वा तादात्म्यापक्षा वा । बाह्यपक्षे तु मां शु-
 द्धकुलमसूतिं सा निर्मलस्वभावेन तुल्यशीलत्वाद्वशीकृत्य सं-
 स्थितेति युक्तमेवेति भावः ॥ ३४ ॥ तद्गतात्मस्वभावा बुद्धि-
 सम्मिश्रितस्वरूपा । बाह्यपक्षे तु तद्गतचित्तेत्यर्थः । सा मरसा-
 ली बुद्धिः । तथा अविद्यया । द्रष्टेति । स्वनाशहेतुत्वात् ।
 चित्रम् आश्चर्यमवमयटितज्ञानं स्वभाव स्वरूपं यस्याः । स्वली-
 लाप्रदर्शनेनार्थहरत्वान्नय्येति ॥ ३५ ॥ परोक्षवृत्तिं स्वर्गादिपरो-
 क्षकान्यैकरूपताम् । आनीता मायिता । तथा असत्ता । मत्स-
 ली बुद्धिः । अविद्यया स्वर्गादिकाम्यतत्परा बुद्धिरासीदिति भा-
 वः । बाह्यपक्षे असत्त्या परोक्षवृत्तिं रहसि स्थितिम् आनीता स्व-

तस्याः पुत्रोऽतिमूढात्मा मदिराघूर्णितेक्षणः ॥ ३६ ॥

भुञ्जते तां समाक्रम्य सर्वदा मत्समक्षतः ।

सा तेनाक्रान्तसर्वाङ्गी भुञ्जमानानुवासरम् ॥ ३७ ॥

न मां जहौ कदाचिच्च तत्स्पृष्टा तेन व्याप्यहम् ।

ततः पुत्रः समुत्पन्नो मूढस्य सदृशाकृतिः ॥ ३८ ॥

पुत्रेणाभियोजिता मत्सखी जातेति । स्वस्या अभिघ्रायाः
पुत्री मोहः तेनाभियोजिता । अभिघ्राया काश्यपतत्परंताया
सद्विचारमतिबन्धकमोहात्मकवृत्तिविशेषं माता बुद्धिरिति भावः ।

तस्या अभिघ्रायाः मौढ्यं हेतुः मदिरेत्यादि । एतद्विशेषणम् ।

मोहिता मे बुद्धिः पापाचाराभवदिति व्यतिनाप ॥ ३६ ॥

तां मत्सखीं बुद्धिं प्राप्ताचरणेन मोहममुत बुद्धिर्जातेत्याह-

समाक्रम्येति । मत्समक्षत इति । बुद्धेर्भित्तमकाशाधीनमकाश-

त्वादिति तात्पर्यम् । सा बुद्धिः । तेन मोहेन ॥ ३७ ॥ सा

सखी मां कदाचिदपि मियसङ्गमकालेऽपि न जहौ । चित्तमुका-

शाश्र्वयेणैव बुद्धिदृष्टीनामवभासनादिति तात्पर्यम् । तस्मात्मां

न जहौ तत् तस्माद्धेतोः । तेन सखीमियेण मूढात्मना । स्पृ-

ष्टा जाता । घटावाज्जिह्वाकाशस्यामःपिण्डतादारम्यापज्वहेर्ना

वर्तुल्लाघाकार इव बुद्ध्या परिच्छिन्नायाः वा तादात्म्यापभावा

वा चित्तेर्गोहादिरूपतेति भावः । ततः चिरसङ्गानन्तरम् ३

मूढस्य मोहस्य स्वसदृशाकारः मनोरूपः पुत्रो जातः । यद्यपि

मनः पूर्णमेवास्ति । तथापि वीर्यात्मना पितृदेहे स्थितपुत्र इव मा-

कू सुक्ष्मरूपं मनः । बुद्धौ मोहसम्बन्धानन्तरमेव विकल्पाद्याः

विकल्पात् पितुः वसुतः पुत्र इव मनः पुष्टमासीदिति तात्पर्यम् ३

तरेणः सोऽभवत्तूर्णमतिचञ्चलसंस्थितिः ।

पितुर्मौढ्येन संयुक्तः पितामहा गुणेन च ॥ ३९ ॥

अनेकविन्ननिर्माणसामर्थ्येन समावृतः ।

पितामहा शून्यनाम्न्या विद्या मूढाभिधेन च ॥ ४० ॥

अस्थिराहः शिक्षितोऽभूत् स्वयं चातिविशारदः ।

गतिमप्रतिबद्धा वै शीघ्राच्छीघ्रां समासदत् ॥ ४१ ॥

एवं मम सखी स्वच्छस्वभावा जन्मता सती ।

असतीसङ्गतोऽप्यन्तमाहिन्यं समुपागतता ॥ ४२ ॥

सकथा प्रियेण पुत्रेणासत्स्वभावयुतेन सा ।

असत्स्वरूपत्वेन सर्वशक्तितोया ॥ ३८ ॥ तरुणे व्यवहारस-

मः । पितुर्मौढ्येन जडत्वगुणेन । पितामहा अविद्याया

अनेकनिर्माणे उपादानं स्वातिरिक्तमनपेक्ष्य एतु सामर्थ्यं तेन

गुणेन च समावृतः ॥ ३९ ॥ एतेषां नामकथनपूर्वकं मनसो

गुणामाह—पितामहा इति । मनसः पितामही अविद्या । वि-

शारे कृते तत्स्वरूपविलयाच्छून्यनःश्री सा । पिता मोहः ।

मूढताप्रयोजक इति मूढाभिधः सः । आभ्यासस्थिराहः शि-

क्षितोऽभूदिति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ पितृशिक्षया मूढतां प्राप्तः

पितामहीशिक्षया विचित्रनिर्माणसामर्थ्यं प्राप्तः । स्वयमतिचतु-

रोऽमतिबद्धां गतिं प्राप्तवान् । शीघ्राच्छीघ्राम् अंतिशीघ्रामिस-

र्धः । एवं बुद्धेर्मौहवशान्मनः परुषं सदतिचञ्चलत्वात् कचिद-

स्थिरं अनन्तविचित्रकल्पनापरं मूढत्वादिवारविमुखआसीद्वि-

ति शिष्टग्रन्थतात्पर्यम् ॥ ४१ ॥ एवमुक्तप्रकारेण । मम सखी

बुद्धिः । असतीसङ्गतः अविद्यासङ्गेन । अत्यन्तमाहिन्यं सत्स्व-

विरसङ्गासेषु हृदानुरागेण समायुता ॥ ४३ ॥
जहौ मय्यनुसगन्तु सर्वथा कमतः सखी ।
अहं स्वभावसरला हातुं तत्सङ्गमजसा ॥ ४४ ॥
अनीला तत्परैवासं सर्वथा तामनुव्रता ।
अथ तस्याः प्रियो मूढो भुञ्जामस्तां तु सर्वदा ॥ ४५ ॥
मस्य मां समाक्रान्तुमुद्युक्तः सर्वथाभवत् ।

स्वभावावरकं तापसं मोहं समुपागता । सरला अविद्यया ।
असत्स्वभावेन प्रियेण मोहेन पुत्रेण मनसा च । हृदसङ्गात्
सदा तद्रूपेण परिणतत्वात् । बुद्धिः स्वीयं सत्वरूपं परित्यज्य
मोहात्मना मनःकल्पितवस्तुसौन्दर्यादिव्यवसायात्मना च सदा
स्थितेति भावः ॥ ४३ ॥ अहाविति । कासकमतः मूढादिषु
हृदानुरागान्मय्यनुरागं प्रीतिं जहौ । परिच्छिन्नान्नितिरूपकर्तृ-
भोक्त्रात्मकजीवस्वरूपविचारोऽपि बुद्धेर्नासीदिति तात्-
पर्यम् । मन्वेवं सति स्वयापि तदानुरागस्ततः क्यादिति
चेन्नस्याह—अहमिति । स्वभावतः सरला । निसर्गजलु-
चित्तेत्यर्थः । कुटिलवर्णा हि सनिमित्ताः प्रीतिः । सरलानां
मय्यप्रीत्याद्यनिमित्तैक प्रीतिरिति तात्पर्यम् ॥ ४४ ॥ अस्मीतेरभि-
मितात्वात् प्रीतिं त्युक्तमनीला अतएव तत्परा सती सर्वथा ता-
मनुव्रता । तत्समानशीलाऽभवदित्यर्थः । मम चिन्मात्ररूपत्वाद्
प्रतिविम्बमूतैर्बुद्धिष्वर्मेयोगाद् बुद्ध्यनुकृतिं प्राप्तेति भावः । अथ
एवं बुद्ध्यनुकारप्राप्त्यनन्तरम् ॥ ४५ ॥ मत्प्रियामनुगतेयमिव
सत्वा मामपि हटेन भोगायाक्रान्तुं स मूढ उद्युक्तोऽभवत् । एवं
आतेऽपि स्वभावशुद्धा अहं न तद्वत् गता । बुद्धेर्विषयवासना-

नाहं स्वभावसंशुद्धा वस्तुतस्तद्वत्तं गता ॥ ४६ ॥
 तथापि लोके मेऽप्यन्तं परीवादो महानमुत् ।
 मृदेन सर्वथेयं च मुज्यते इति सर्वतः ॥ ४७ ॥
 आस्थिरारुपं स्वपुत्रं सा मयि न्यस्य सखी मम ।
 प्रियेण संपरिवृक्ता सर्वथा तत्पराभवत् ॥ ४८ ॥
 अथास्थिरो मया सम्पन्नः लालितः पोषितस्ततः ।
 प्रौढस्त्रियं पितामह्या अनुमत्योपसङ्गतः ॥ ४९ ॥
 सा प्रिया तस्य अपलाभिधाना हि प्रतिक्षणम् ।
 प्रियस्य सम्मतं रूपं भिक्षं भिक्षं मनोहरम् ॥ ५० ॥
 गृहात्पाञ्चर्षजननं प्रियमेवं स्वके वशे ।
 यत्रो सात्यन्तनिपुणा स्वनैपुण्यवशात् खलु ॥ ५१ ॥

निविडत्वेऽपि न जीवतादात्म्यमपगच्छति । एवं बुद्धितादात्म्या-
 पन्नचितेर्बुद्धिद्वारिरूपमोहसम्पर्काभासेऽपि दर्पणस्य दर्पणमतिवि-
 स्मन्यायेन न वस्तुतो मोहसम्पर्क इति भावः ॥ ४६ ॥ परीवादो
 ऽपवादः । परीवादस्वरूपमेवाह—मृदेनेति । सर्वतः सर्वत्र । अवि-
 वेकिनो बुद्धिचर्मानात्मन्यारोपयन्तीति तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥ सा
 बुद्धिः सखी । तत्परा मृदपरा । मनःकल्पितमपि निश्चेष्टु-
 मसमर्था बुद्धिमोहैकरूपाऽद्यवदिति भावः ॥ ४८ ॥ अथ मयि
 पुत्रन्यासानन्तरम् । पितामह्याः मृदमातुः आविष्टाया इति
 यावत् । स्त्रियम् कल्पनाम् । बुद्धेरतिमोहात्मताप्राप्त्यन्त-
 र्तरं चित्तादात्म्यापन्नं मनः कल्पनायां समर्थं सत् कल्पनैकपर-
 मभवदित्याशयः । कल्पनेऽविद्यानुकुलेति तदनुमतिर्ज्ञेया ॥ ४९ ॥
 कल्पनायाः प्रपञ्चेति ज्ञेयम् । प्रियस्य मनसः ॥ ५० ॥ स्वनै-

अस्थिरोऽपि क्षणेनैव त्वसंरूपशतयोजनम् ।
 प्रयात्पायाति च सदा न भ्रान्तिमुपगच्छति ॥ ५२ ॥
 समीहते यत्र गन्तुमस्थिरञ्च यदा यदा ।
 तत्पेष्टं त्वस्वरूपन्तु कृत्वा सा अपलापि हि ॥ ५३ ॥
 तत्र तत्र स्थिता भ्रष्टा रमयत्येव एवं प्रियम् ।
 एवं सा अपला सम्पन्नस्थिरेण युता सती ॥ ५४ ॥
 सुषुप्ते पञ्चतनयान् मातापितृपरायणान् ।
 ते समर्थाः पञ्चविधा मयि सख्या निवेशिताः ॥ ५५ ॥
 अहं सख्यनुरक्ता तानकुर्वे बलवत्तरान् ।
 अथ ते पञ्चतनयाश्चपलायाः पृथक् पृथक् ॥ ५६ ॥
 अकुरायततं श्रेष्ठं विचित्रमतिविस्तृतम् ।

पुण्यवशाद्दशे चक्रे । मनो विचित्रकल्पनापरं प्रतिक्षणमभवदि-
 त्याशयः ॥ ५१ ॥ अस्थिरो मनः ॥ ५२ ॥ समीहते इति ।
 तत्र यत्र मनो गच्छति तत्र तत्र विचित्रानेककल्पनां करोत्ये-
 वेति भावः ॥ ५३ ॥ रमयत्येवेति । स्वयमेव मनोराज्यादि-
 कर्मन्तःसङ्कल्पः सत्प्रयुक्तमुखोभासं प्राप्नोतीति भावः ।
 युता सती तनयान् सुषुप्ते इति योजना ॥ ५४ ॥ सुषुप्ते
 इति । तनयान् ज्ञानेन्द्रियाणि । मनसो निर्विकल्पत्वे इन्द्रिय-
 वृत्त्यनुदयात् मनसा विकल्पनायां इन्द्रियमसृतिः । इन्द्रियम-
 सरस्य मनःकल्पनोपयुक्तत्वाभ्यामातापितृपरायणानिति हेयम् ।
 सख्या मयि निवेशिता इति चित्तादात्म्यापत्तिरुक्ता ॥ ५५ ॥
 तान् पुत्रान् । बलवत्तरान् । चित्तादात्म्यमकर्षेण स्वतन्त्रम-
 काशतुल्यानिति भावः ॥ ५६ ॥ विचित्रं विविधं गन्धार्पु-

पितरं स्ववशे चकुर्मात्रा सम्यग् विभाविताः ॥ ५७ ॥
 आनयन्ति स्वायतनं पितरं तं क्षणे क्षणे ।
 तत्रास्थिरो ज्येष्ठसुतायतनं विनिविद्यत तु ॥ ५८ ॥
 अशृणोद्विविधान् शब्दान् सुस्वरानितरानपि ।
 कचिन्मधुरसङ्गीतं कचिद्वाद्यं सुमङ्गलम् ॥ ५९ ॥
 अथो यजूंषि सामानि मन्त्रानाथर्वणानपि ।
 शास्त्रागमेतिहासाश्च भूषणानाश्च सिद्धिजनम् ॥ ६० ॥
 भृङ्गसंघस्य गीतश्च पिकपञ्चमसुस्वरम् ।
 एवं मनोहरान् शब्दान् शृण्वन् पुत्रनिदेशतः ॥ ६१ ॥
 गीतः पुत्रवशं प्रागादथ पुत्रोऽन्यथादिशत् ।
 विरुद्धान् कर्णकटुकानशृणोद्भैरवान् रत्नान् ॥ ६२ ॥
 सिंहादिगर्जितं मेघनिर्घोषमशनेस्तथा ।

षष्ठ्यध्यायम् । अतिविस्तृतम् असंख्यविषयग्रहणेऽपि
 तदुदारापूर्तेः । सर्वव्यवहारस्य तदधीनत्वात् श्रेष्ठम् आयतनं
 चक्रुरिति । तच्चहोष्टकाभिहितं बभूवुरित्याशङ्क्यः । मात्रा क-
 ल्पनया शोषिताः विभाविताः विकल्पपरं मनः सदेन्द्रियद्वारेण
 चक्षुर्मुखमभवदिति तात्पर्यम् ॥ ५७ ॥ पितुर्वशीकरणमेव विविच्य
 दर्शयति—आनयन्तीति । ज्येष्ठसुतः श्रोत्रेन्द्रियम् ॥ ५८ ॥
 इतरान् विस्वरान् । एतदेवाह—कचिदिति ॥ ५९ ॥ ६० त
 मनः श्रोत्रेन्द्रियमाविश्य श्रोत्रद्वारा तच्चच्छब्दाकारेण परिण-
 ममिति भावः ॥ ६१ ॥ पुत्रवशं श्रोत्रे हृदयविवेकम् । अन्य-
 थादिशदिति । मनसो बाह्यविषयग्रहणस्येन्द्रियाधीनत्वादि-
 न्द्रियावेशेनाशृणोदिति ॥ ६२ ॥ अथनिर्घोषविशेषणं अ-

ब्रह्माण्डभेदनं गर्भस्रावणं सुभयद्वारम् ॥ ६३ ॥
 कदितं विप्रलपितं क्षोभितादिविचित्रितम् ।
 एवं श्रुत्वा सुचकितम्भान्यत्राप्यशृणोस्तथा ॥ ६४ ॥
 द्वितीयस्तुतनीतोऽथास्थिरस्तद्वचनं ययौ ।
 तत्रापश्यन् घृदुस्पर्शान्यासनानि शुभानि च ॥ ६५ ॥
 शयनानि च वासांसि कठिनस्पर्शकान्यपि ।
 शीतस्पर्शानि वस्तूनि तथोष्णस्पर्शकानि च ॥ ६६ ॥
 अनुष्णाशीतस्पर्शानि विवित्रादपनिर्वाक्ष्य तु ।
 हितान् दृष्ट्वा प्रमुदिनो विषण्णस्त्वहितानपि ॥ ६७ ॥
 अथ तृतीयतनयभवनं प्राप्य सोऽस्थिरः ।
 अग्न्यद्रुचिराकारान् भावान् विविधवर्णकान् ॥ ६८ ॥
 रक्तान् चनेतान् पीतनीलान् हरितान्पाटलानपि ।
 घृत्तान् कङ्कारान् कपिशान्मेघकान् कर्कुरांस्तथा ॥ ६९ ॥
 स्थूलान् कृशान्गून्दीर्घानापनान् वर्तुलांस्तथा ।
 अर्धवृत्तान् दीर्घवृत्तान् सुन्दरांश्च विभीषणान् ॥ ७० ॥
 भीमवृत्तान् आस्वरांश्च शीघ्रान्नाल्लोकांश्च दृक्मुखः ।
 कचिद्वितं ततोऽन्यत्र पश्यन्तं पितरं पुनः ॥ ७१ ॥
 अनपसुर्यतनयो भवनं त्वं विचित्रितम् ।
 तत्रासत्ताद पुष्टपाणि फलान्वन्यानि च कमात् ॥ ७२ ॥

ब्रह्माण्डभेदादि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ द्वितीयस्तुतस्त्वगिन्द्रियम् ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ तृतीयश्लोकः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ नेत्रस्य क-
 पान्यपरिमाणदिविषयत्वादाह—स्थूलानित्यादि ॥ ७० ॥
 अनाल्लोकान्धकारान् कीदृशान् । दृक्मुखः ॥ ७१ ॥ तुर्यो

पेयानि लेह्यचोष्याणि भक्ष्याणि रसवन्ति वै ।

सुधास्वादूनि मधुराण्यन्यान्यम्लरसानि च ॥ ७३ ॥

कटुकानि च तिक्तानि कषायाण्यपि कानिचित् ।

क्षाराणि मधुराम्लानि कट्वम्ललेवनानि च ॥ ७४ ॥

कटुतिक्तानि चित्रात्सररसानि विविधान्यपि ।

भास्वादयन्नात्मजेन समेतोऽथान्तिमः सुतः ॥ ७५ ॥

निनाय पितरं स्थाने स्वीयेऽत्यन्ताविचित्रिते ।

तत्रोपालमतानेकपुरुषाणि च फलानि च ॥ ७६ ॥

तृणान्यन्यान्योषधीश्च भावानन्यांश्च सर्वतः ।

सुगन्धान् पूतिगन्धांश्च मृदुगन्धोष्णगन्धकान् ॥ ७७ ॥

ओहगन्धान् ज्ञानगन्धान् मूर्छागन्धान् विविचिन्तान् ।

पुत्राणां भवने चैवं प्रविष्टान् निविशन्नपि ॥ ७८ ॥

हितेषु रमते कापि विषीदत्याहिते क्वचित् ।

सदा गमागमपरः पुत्राणां भवने बभौ ॥ ७९ ॥

ते पुत्राः पितृकात्सल्यात् पितृहीना न च क्वचित् ।

स्पृशन्ति विषयांश्छिन्नान् स्वल्पं वापि कदाचन ॥ ८० ॥

अस्मिन् रस्तु पुत्रगृहे मुक्त्वा तान् विषयान् गतून् ।

रासनं रसानुभितं पुष्पादि ज्ञेयम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ मधुराम्ला-

नीत्यादि मिश्ररसः ॥ ७४ ॥ अन्तिमः प्राणम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

भावान् अर्थान् सानेवाह—सुगन्धानित्यादि ॥ ७७ ॥

ओहजनको ओहगन्धः । एवमग्रेऽपि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ते

पुत्रा इति । मनो विहाय स्वातन्त्र्येणोन्द्रियाणां विषयग्रहणा-

सामर्थ्यमिति भावः ॥ ८० ॥ यन् इन्द्रियाभिनिविष्टं बाह्यवि-

सुविश्वान्यांश्च विषयान् गुण्या नयति एवं वदम् ॥ ८१ ॥
 वत्स्या अपलया साकं रहः पुत्रैर्विना स्वयम् ।
 मुनकस्याततरां नित्यवधान्या अपक्वा स्वसा ॥ ८२ ॥
 महाघना प्रति वमे मनःकान्तं तमास्थिरम् ।
 तस्यामतितरां सक्तो सदाभूदस्थिरोऽपि सै ॥ ८३ ॥
 तदा तस्याः प्रीतये स भोगाहरणतत्पराः ।
 तेनानीतं बहुपि च भक्षित्वा क्षणमात्रतः ॥ ८४ ॥
 पुनर्बुभुक्षयाकान्ता भोगाहरणहेतवे ।
 सदा प्रियं सन्दिशति सोऽप्याहर्तुं सदेक्षते ॥ ८५ ॥
 पुत्रैः पञ्चभिरानीतं प्रियेणापि सुसंभृतम् ।
 भुक्त्वा क्षणेन भूयोऽपि सा पुभुक्षाप्रपीडिता ॥ ८६ ॥
 भोगाहृतौ सन्दिशति प्रियं पुत्रांश्च सर्वदा ।
 ततः सा स्वल्पकालेन सुदुर्गे पुत्रयोर्युगम् ॥ ८७ ॥

वयमासाद्य सत्कृतमुत्सादिकं तत्काले चवानुपपदि । का
 श्विन्न विषयान् संस्कारद्वारेणान्तर्गुण्याऽपकटरूपेण पु-
 रीत्वा स्वपदे हृदि स्थित्वा तं विषयं स्मृत्यादिमा विकल्प्य तत्-
 सुखमनुभवतीत्याह—अस्थिर इति ॥ ८१ ॥ रहः स्वमादौ ।
 अग्न्या असाया ॥ ८२ ॥ तम् अस्थिरम् । नित्यविषयप्रीतेना-
 ग्रामहृदेति भावः ॥ ८३ ॥ तस्या महाघनायामेक्यन्तासक्तितु-
 या तस्याः प्रीतये सदा भोगाहरणतत्परोऽभवत् ॥ ८४ ॥ त-
 दुष्पूराणांविष्टं मनः सर्वदा विषयसाधनपरमभवदिति ता-
 त्पर्यम् ॥ ८५ ॥ सपत्न्याः पुत्रैरिन्द्रियैः ॥ ८६ ॥ भोगाहृतौ

उवाळामुखस्तयोर्ज्येष्ठो निन्यवृत्तस्तथापरः ।

सदा मातुः प्रियतमौ तौ पुत्रौ संवसुवतुः ॥ ८८ ॥

महाशनायामासक्तः संहिलस्पति यदास्थिरः ।

तदा उवाळामुखज्वालातीवसर्वकलेवरः ॥ ८९ ॥

अस्थिरः पीडितोऽत्यन्तं गाढमूर्छामुपैति हि ।

कदाचिन्निन्यवृत्तेन सङ्गतः प्रियसुनुना ॥ ९० ॥

सर्वैर्विनिन्यतामेति मृततुल्यो हि जायते ।

एवं यदास्थिरो जातो दुःस्वभोगैकतत्परः ॥ ९१ ॥

तदा सखी मे स्वभावसती पुत्रेऽस्थिराह्वये ।

अतिवात्सल्यतस्तेन सङ्गता तस्य दुःखतः ॥ ९२ ॥

दुःखभारसमाक्रान्ता निन्यवृत्तेन सङ्गता ।

उवाळामुखेन च तथा पौत्रेणाहलेषिता सती ॥ ९३ ॥

सुदृढा निन्दिता लोकैर्मृतमाया बभूव ह ।

तां सदानुगता चाहं लुप्तमायाभवं प्रिय ॥ ९४ ॥

आहृतौ आहरणविषये ॥ ८७ ॥ तयोः पुत्रयोर्वध्ये ज्येष्ठो

उवाळामुखः क्रोधः । परः निन्यवृत्तो क्रोधः । मातुराशयाः ।

आशाधिक्यात् क्रोधक्रोधयोः भावत्यमभवदित्याशयः ॥ ८८ ॥

यदा यदा आशापरवशस्तदा तदा क्रोधक्रोधकृतं महादुःखं

याप्नोतीति तात्पर्यम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ क्रोधेन निन्यता ततो

मृततुल्यता च स्पष्टा ॥ ९१ ॥ एवं मनसोऽतिदुःखमाप्तौ मनो-

बुद्ध्योरेकात्म्याद् बुद्धेरपि दुःखमाप्तिरित्याह—तदेति । सखी

मुदिः । पुत्रे मनसि ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ तां सखीम् । स्वोपाधे-

र्बुद्धेः राजस्वमोक्ष्याप्तत्वेन स्वरूपस्थानवभासाल्लुप्तमायत्वं ज्ञेयम् ।

एवं बहूनि वर्षाणि सख्या दुःखेन दुःखिना ।
 आस्थितोऽभूदस्वतन्त्रो महाशनापरिग्रहात् ॥ ९५ ॥
 पुरं प्राप दशद्वारं केनचित् कर्मणा क्वचित् ।
 तस्मिन्महाशनायुक्तो पुत्रैर्मायादिभिर्युता ॥ ९६ ॥
 न्यवसत् स सुखप्रेप्सुर्दुःखं भुञ्जन् दिवानिशम् ।
 पुत्राभ्यां वग्धसर्वाङ्गो निन्दितश्चानुवासरम् ॥ ९७ ॥
 इतस्ततः समाकृष्टः प्रियाभ्यां सर्वदा हि सः ।
 पुत्राणां पञ्चभवनं प्रविशन् निविशन्नपि ॥ ९८ ॥
 अत्यन्तं आन्तिमायाति न सुखं लभते क्वचित् ।
 एवं पुत्रस्य दुःखेन सखी मेऽत्यन्तदुःखिना ॥ ९९ ॥
 अभून्मूर्च्छितकल्पा सा एवं तत्पुरं आवसत् ।
 श्वालासुखनिन्यवृत्तयुता सा महाशना ॥ १०० ॥
 शून्याकल्पा पोषिता च मूढेन हवशुरेण च ।
 तथा सपत्न्या चपलाकल्पात्यन्तं समेषिता ॥ १०१ ॥

॥ ९५ ॥ दुःखिताऽभवमिति सम्बन्धः ॥ ९५ ॥ पुरं
 शरीरं प्रसरन्नेन सह दशद्वारम् । केनचित् प्रारब्धेन कर्मणा ।
 पापपक्षे तु बुद्धादिकर्षणा । क्वचित् प्रलयानन्तरं सुष्टिक-
 ले ॥ ९६ ॥ सुखप्रेप्सुरिति । सुखस्येच्छायां । दुःखमेव
 प्राप्यते इति भावा ॥ ९७ ॥ प्रियाभ्यां विकल्पाशाभ्याम् ।
 पुत्राणाम्, इन्द्रियाणाम् ॥ ९८ ॥ पुत्रस्य मनसः ।
 सखीः बुद्धिः ॥ ९९ ॥ सात्त्विकाद्यापममांस्मूर्च्छितकल्पा ।
 तत्पुत्रे देवे । महाशना आत्मा ॥ १०० ॥ शून्याकल्पा

अस्थिरं स्वयं चक्रे धर्तिं तत्पुरसंस्थिता ।
 सखीप्रीत्या तत्र चाहमवसं तत्परा सती ॥१०२॥
 सखीदुःखादतप्राया सर्वेषां रक्षणोद्यता ।
 वयं हं तत्र न ह्यां वै क्षणमात्रमपि शिव ॥१०३॥
 न भवेत्तत्र यैकोऽपि मया सर्वं हि रक्षितम् ।
 शून्यया शून्यतां प्राप्ता मूढेन मूढतामपि ॥१०४॥
 अस्थिरेणास्थिरस्वञ्च आपत्यं चपलायुता ।
 उवातामुखोज्ज्वलताश्च निन्द्यवृत्तास्तदात्मनाम् ॥१०५॥
 सखीसंयोगतज्जैवमभवन्तस्तदाकृतिः ।
 सखीं यदि विमुञ्चामि सा नश्येत् क्षणमात्रतः ॥१०६॥
 मां सकृतेन तेषां वै समाहुर्गन्निवारिणीम् ।
 जना मृदा सर्व एव कुशला निर्मला विदुः ॥१०७॥

भर्तुः पितामहा अविषया ॥ १०१ ॥ अविद्यामोहकल्पनाभिः
 प्रकटया आशया मनः समाक्रान्तमित्येतदाह—अस्थिरामिति
 सखीति । बुद्धिनादात्म्यापन्नायाधितो बुद्ध्यनुकृतिर्निवर्तयेति
 भावा ॥ १०२ ॥ वयमिति । दर्पणं विना प्रतिबिम्बवत्
 अधिष्ठानमन्तरा न किञ्चिदारोपितं भवेदिति भावः ॥ १०३ ॥
 सर्वाधिष्ठानत्वात् स्वस्य सर्वानुकृतिमाह—शून्ययेत्यादि ।
 शून्यया युतां ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ अयं विद्वपाया अनेकक-
 रता बुद्धिनादात्म्यादेवेत्याह—सखीसंयोगत इति । सखीमि-
 ति । अहं बुद्धेरपि अधिष्ठानमिति । मां विना बुद्धिरपि न भवे-
 दित्याशयः ॥ १०६ ॥ तेषां बुद्ध्यादीनां सकृतेन सहभावेन
 मां मुदास्येति स्वमिधतिणीमाहुः सर्वे जनाः । अतएव—ते

महासती मे जननी विशुद्धा निर्मलाकृतिः ।
 आकाशादपि विस्तीर्णा सूर्या च परमाणुतः ॥१०८॥
 सर्वज्ञानाप्यकिञ्चिज्ज्ञा सर्वकर्ष्येपि निष्क्रिया ।
 सर्वाश्रयाप्यनाधारा सर्वाधाराप्यनाश्रिता ॥१०९॥
 सर्वरूपाप्यरूपा सा सर्वयुक्ताप्यसंयुता ।

युद्धाः । युद्धाखण्डविद्रुमप्यात्मानं सणिकररूपाकारानुकारमा-
 त्रेण सणिकमाहुर्बौद्धादय इति तात्पर्यम् । कुसुमाः सूर्यमधिपस्तु
 सूर्यस्यनुसन्धानादिमूलसर्वोपबहारानुपपत्त्या तन्मेतमुपेक्ष्य नि-
 र्वर्त्तुं काकदेशादिपरिच्छेदमकनिर्गता मां विदुः ॥ १०७ ॥
 ननु कथं ते द्रुष्टसङ्गताया निर्मलत्वमिति चेन्मातुः सकाशा-
 द्भास्यमानमन्त्रमाहात्म्यादिति चक्षुमादी मातरं स्तीति-
 महासतीत्यादि । बाह्यपक्षे महासती महापतिव्रता । अतएव
 युद्धा । मानसदोषरहिता निर्मलाकृतिः शरीरदोषरहिता च ।
 आकाशादपि विस्तीर्णा सा सा । परमाणुतः सूर्यबुद्ध्यायु-
 पेतत्वात् सूर्या । आन्तरपक्षेऽनवच्छिन्नसत्त्वात्पेति महा-
 सती । विशुद्धाः युद्धाचिदेकरूपत्वादेकरसेत्यर्थः । निर्मल-
 कृतिः अज्ञानादिस्वरूपाकरकमलानाकारता । कारणत्वेन भा-
 सकत्वेन च रूपापकरत्वादाकाशादपि विस्तीर्णा । परमाणो-
 रप्यन्तरस्युत्पत्त्यादुद्धेत्याद्य परमाणुतः सूर्या ॥ १०८ ॥
 बाह्यपक्षे स्वभावतः सर्वज्ञानापि तत्पयुक्ताभिमानभावादकि-
 ञ्चिज्ज्ञेय तिष्ठतीति । स्वमग्रेऽपि । सर्वेषां पोषकरत्वेनाश्रया ।
 सर्वकलानामाधारापि । आन्तरपक्षे तु सर्वज्ञत्वादिकं स्वक-
 कृत्वमिति स्वतः किञ्चिज्ज्ञत्वादिकम् । सर्वत्र भासमानत्वात्

सर्वत्र भासमानापि न ज्ञेया केनचित् कश्चित् ॥११०॥
 महानन्दाप्यनानन्दा मातापितृविवर्जिता ।
 मादृश्यस्तनयास्तस्याः सन्ति संख्याविवर्जिताः ॥१११॥
 यथा तरङ्गा जलधेरसंख्यः सोदरीगणः ।
 सर्वास्ता मत्समाचारा राजपुत्र भवन्ति वै ॥११२॥
 महामन्त्रवती चाहं सर्वैरेतैः सखीगणैः ।

सर्वाचारा ॥ १०९ ॥ बाह्यपक्षे सर्वरूपा । सर्वावयव-
 सौन्दर्यवत् सर्वधनधान्यादिभिर्व्युक्ता । सर्वत्र कारुण्य-
 सौशील्यादिस्त्रीगुणैर्मोक्षमाना प्रसिद्धापि कश्चित् केनचित् ज्ञेया
 सदान्तःपुरस्थत्वात् । आन्तरपक्षे—तु सर्वप्रतिबिम्बरूपस्या-
 पि दर्पणस्य यथा प्रतिबिम्बरूपराहित्यमेवं नेयम् । सर्वत्र
 प्रतिबिम्बाशेः भासमानोऽपि दर्पणो न केनचित् प्रति-
 बिम्बव्यतिरेकेण ज्ञायते, एवं भावेषु सर्वत्र भासमाना
 चित्तिर्भावव्यतिरेकेण न ज्ञायते ॥ ११० ॥ बाह्यपक्षे महा-
 नानन्दो विभवनिमित्तो यस्याः । एवंविधापि आनन्दनि-
 मित्तहर्षानुत्सेकादन्यैरकृष्यमाणानन्दस्वादनानन्दा । मातापित-
 रौ वर्जितौ यया । महासतीत्वेन पतिपरायणत्वाप्यपक्तमातापि-
 तृस्तेहेति तात्पर्यम् । आन्तरपक्षे महानन्दरूपापि स्वरूपातिरि-
 क्तानन्दायोगादनानन्दा । नित्यत्वान्मातापितृवर्जिता । संख्यावि-
 र्जिता असंख्याः ॥ १११ ॥ यथा तरङ्गा असंख्यास्तथा
 ज्ञे असंख्यः सोदरीगणः । एतदुद्घातनेन वस्तुता जनन्यव्य-
 तिरिक्तत्वं कन्यानामुक्तं ज्ञेयम् । समाचाराः सखीकुटुम्बपरा-
 यणाः ॥ ११२ ॥ एवं दुष्टैः सज्जता मत्पराप्यहं तेषां दो-

सङ्गता तत्परा चापि मातृतुल्या स्वरूपतः ॥१११॥
 अस्मिन् पुरे सर्वापुत्रो यदा भ्रान्तो भवत्यलम् ।
 तदा मातुः समुत्सङ्गेऽस्थिरः शोते सुनिर्भरम् ॥११४॥
 अस्थिरस्तु यदा सुसस्तदा तस्य सुतादयः ।
 स्वापं समधिगच्छन्ति मान्यो जागर्ति कञ्चन ॥११५॥
 तदा तद्रक्षति पुरमस्थिरस्य प्रियः सखा ।
 प्रचाराख्यः प्रतिचरन् पूर्वद्वारयुगे मुहुः ॥११६॥
 अस्थिरस्यापि या माता सखी मे तनयेन सा ।
 तस्याः सखी च या श्वभूरसती या स्वभावतः ॥११७॥

वैरस्पृष्टा । कुत एवमिति चेदेवंविधमेव मन्त्रसाधक्यं यथास्ती-
 साह—महामन्त्रेति । आन्तरपक्षे तु महामन्त्रो मायाशक्तिः तया
 ह्यवहितमपि शुद्धस्वरूपे संसारावभासनं सम्पादयामीति तात्-
 पर्यम् ॥ ११३ ॥ एवं मसङ्गात् स्वहृत्तमभिधाय पुनः
 सर्वापुत्रादिदृष्टं निरूपयति—अस्मिन्निति । महाशनानिमिक्तं
 विषयाहरणादिना यदा भ्रान्तस्तदा शोते । आन्तरपक्षे तु प-
 रिपक्वकर्मणा भोगेन क्षयादन्येषामपरिपाकान्मध्ये मातृर्बुद्धेरुत्सङ्गे
 मनः शोते कथं माप्नोति ॥ ११४ सुताः इन्द्रियाणि क्रोधलोभौ
 च । आदिपदेन पत्नी माता च । आन्तरपक्षे तु मनसि विळीने
 इन्द्रियादि सर्वं विळीनमिति तात्पर्यम् ॥ ११५ ॥ तदा
 सर्वस्वापकाके सुषुप्तौ । प्रचारः प्राणः । मनःप्राणयोः अन्यतर-
 रोवे द्वयोः रोधसम्भवात् प्रियत्वं सखीत्वं प्राणस्य । पूर्वद्वारयुगं
 ज्ञात्वापुटद्वयम् ॥ मे सखी अस्थिरमाता या सा तनयेन । तन-
 यादिना सह यदा सुता तदेति शेषः । तस्याः अस्थिरमातुः

सा समाकृष्टाय तान् सर्वान् पुत्रेण सह रक्षति ।
 एवं सर्वेषु सुतेषु प्राप्य स्वां मातरं तदा ॥११८॥
 आनन्दिताहं भवामि भ्रात्रादिलिप्ता विरं ननु ।
 पुनस्तानुत्थितान् शीघ्रमनुसंयामि भ्रान्तबहम् ॥११९॥
 अस्थिरस्य सत्त्वा घोऽयं प्रवाराकृषो महाबलः ।
 स सर्वानस्थिरमुखान् पोषयत्यनुवासरम् ॥१२०॥
 स एको बहुधा भूत्वा पुरश्च पुरवासिनः ।
 व्याप्य रक्षत्यनुदिनं सर्वान् संश्लेषयत्यपि ॥१२१॥
 तं विना ते हि विस्लिष्टा नष्टाः स्युरपि सर्वथा ।
 सुप्रेण हीना मणयो मालावद्धा यथा पृथक् ॥१२२॥

या सखी इक्षुक्ष भून्वनाम्नीअविद्या ॥ ११७ ॥ सर्वान् अ-
 स्थिरादीन् सुप्तान् । पुत्रेण मृदारूपेण सह रक्षति ।
 आन्तरपक्षे मोहात्मिकत्वा अविद्याया सर्वमावृतं भवतीति तात्पर्य-
 र्थम् ॥११८॥ आन्तरपक्षे सुपुत्रो परिच्छेदकोपाधिकृत्याव पूर्ण-
 रूपतासम्पत्त्या आनन्दिता आनन्दरूपा भवामीति तात्पर्यम् ।
 अनुसंयामि तत्तत्प्रदात्म्यं प्राप्नोमीत्यर्थः ॥११९॥ प्रवाराकृषः
 क्षणः । अस्थिरमुखान् मनःश्रोत्रादीन् । पोषयतीति । प्राणसं-
 श्लेषितजठराग्निप्राग्निनाभारसमूलकसामर्थ्यवशवान्मनःप्रसूतीना-
 मिति भावः ॥ १२० ॥ सः प्राणः । बहुधा प्राणविद्वत्पि-
 धेदेन संश्लेषयति । स्वस्मद्विषमैः संयोजयति ॥ १२१ ॥
 मनःप्रसूतिषु क्रियाशक्तिरूपेणायमेव श्रोत इत्याह—दृष्टान्तेन ।
 ते विभेति । विस्लिष्टाः विषयसम्बन्धाः । नष्टाः कार्यात्म-
 स्त्वेन नष्टमायाः । मालाकारतया वद्धाः मणयः । तेषां पृथक्भू-

स एव मातुः सङ्गम्य सर्वैः संयोजयन् सुरम् ।
 यथा संज्ञाविमोऽप्यन्तं सूत्रधारो हि तत्तपुरे ॥१२३॥
 जीर्णे तु तत्तपुरे व्याप्यतु पुरं तादृशान् सुरम् ।
 एवं पथारं सञ्चित्य पुराणामविषांऽभक्तम् ॥ १२४ ॥
 बहुनामस्थिरो जूमे विचित्राणां क्रमेण वै ।
 सतीपुत्रोऽप्यस्थिरः स संज्ञामोऽपि महाबलम् ॥१२५॥
 यथा च भाषितोऽत्यन्तं सर्वथा दुःखत्वमागमूतः ।
 'वर्षतामहायानाभ्यां पत्नीभ्यां सुसमानयत् ॥१२६॥
 उवाचा मुखाभिनन्दयन्तः ॥ भवपुत्रयुगेन च ।
 ॥ अन्त्यैः सुत्रैः पञ्चभिः स सर्वत्राभिनिकर्षिता ॥१२७॥

तानां मालाकारता यथा मङ्गलीति भावः ॥ १२२ ॥ मां सङ्ग-
 म्य मेधाशरत्स्यं व्याप्य । सर्वैर्मा संयोजयति । अन्तःकरणा-
 दीनां चित्तादात्म्यं प्राणद्वयकवेदेति तात्पर्यम् । एतन्मात्रे भवि-
 ष्यन्ति । सूत्रधार इति । यथा सूत्रधारो नात्यमर्यक्तः । एवं मा-
 तुः एव मनःशुद्धिस्थापनमर्यक्तः ॥ १२३ ॥ तत्तपुरे । क-
 रीरे । तान् बुद्ध्यादीन् । नयतीति । उद्गमपणकादि बुद्ध्यादीनां
 मार्गं लब्धुं प्राप्ते भवतीति भावः । अधिपः अस्थिरतामर्ह-
 त्वोऽभक्तम् ॥ १२४ ॥ बहुना पुराणामिति पूर्वेण सम्बन्धः ।
 महाबलं प्राणम् ॥ १२५ ॥ त्वया महामन्त्रवत्त्वा भाषितस्य म-
 हाबलसंश्रयस्य सतीपुत्रस्यापि दुःखत्वान्तु कुत इति चेत् वत्स्या-
 यसद्वयममलवादित्याह-वपुलेत्यादि ॥ १२६ ॥ अभिवि-
 र्विन्त इति । विरक्त्येन आशोदका तत्त इन्द्रियार्थेषु महतिः सं-
 मिपिषत् । कोवलोभोदका देन दुःखमगमूदित्याशयः ॥१२७॥

मन्मातरं परिष्वज्य सुदुर्मद्वरकल्मषा ॥ १४० ॥

ज्ञानन्दार्णवानिर्मलस्वभावऽभवदज्ञसरः ।

एवं स्वमपि दुर्वृत्तं निगृह्य सखिसम्भवं ॥ ११ ॥

प्राप्य स्वमातरं नाथ सुखं नित्यं समाप्नुहि ।

एतत्ते कथितं नाथ स्वातुभूतं सुखास्पदम् ॥ १४१ ॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे हेमचन्द्रोपासकाने

बन्धारुणायिका पञ्चमोऽध्यायः ॥

पार्थिव । प्राप्य सकृदेति पूर्वश्रवणेन परोक्षज्ञानमुक्तम् । इदानीं
मनननिदिध्यासनाभ्यां सम्परोक्षमिति वा विवेका । मन्मातृ-
पुरं । अनवच्छिन्नशुद्धचिदात्मनां लब्धभूतमिति ज्ञानोत्तरक्षणे ।
सुदुर्मद्वरकल्मषा इति जीवन्मुक्तिदशोक्ता ज्ञेया । सुदुर्मद्व-
रिति बुद्धेर्मध्ये मध्ये द्वैताभासरूपतोक्ता । अतएवाह । अक-
ल्मषेति । दग्धपटाकारस्यद्वैताभासरूपं न पूर्ववत् संसारमूलका-
सनात्मककल्मषाधायकत्वमिति भावः । एतदेवोक्तं । इत्यादि
स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते इति ॥ १४० ॥ ननु
संसारमूलकासनाभावेऽपि हृद्युःखं स्यादित्याशङ्क्याह । ज्ञान-
न्देति । प्राप्तनाहेतोरभिमानस्यैव दुःखहेतुत्वादिति तात्पर्यम् ।
अभवदिति प्रथमपुरुषेण बुद्धेरेवंविधमोक्षो न भवेत्युक्तं भव-
ति । सखिसम्भवं मनः ॥ १४१ ॥ प्राप्येति । बुद्ध्या परापरि-
च्छिन्नचिदेकरूपतां प्राप्येत्यर्थः ॥ १४२ ॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे व्याख्यायां तात्पर्य-

दीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

एवं प्रियावचः श्रुत्वा हेमचूडाऽतिविस्मिता ।
 हसन् वप्रच्छ तां कान्तानामपिद्वान् विदुषीं तदा ॥ १ ॥
 प्रिये प्रोक्तं सदेनसे स्वचित्रमित् भ्राति मे ।
 निरालम्बं आप्नाम्येतदशेषतः ॥ २ ॥
 नूनं तदप्यसरोद्भूता क्षयिणा वर्द्धिता वने ।
 संसृष्टयैवनाद्यापि न तादृश्यमलङ्कृता ॥ ३ ॥
 वक्ष्यस्यनेकसाहस्रवर्षाणामिव संस्थितिम् ।
 भूतमस्तोक्तिसदृशवचसा तेऽतिमाश्रयः ॥ ४ ॥
 असन्दर्भेण किमहं विबुद्धयामि यथाशक्ताः ।
 वदने सा सखी कास्ते वक्ष्य सखि पुत्रकः ॥ ५ ॥
 पुराणि तानि वा कुत्र संस्थितानि तदीरये ।
 अस्तु किं तेन वृत्तेन वद मे क्व च सा सखी ॥ ६ ॥
 सखी न प्राप्तवान् मातुरहं तत् प्रतिचारय ।

अत्राध्याये चेति पद्यैः अद्वाधेयः सुसाधनम् ।
 कुतर्कस्यानर्थलाभ इति सम्यक् निरूप्यते ॥ १ ॥
 स्वचित्रमिव । असम्भावितमिवेत्यर्थः । निरालम्बं निर्दि-
 यम् ॥ २ ॥ कुत इति चेदाह । नूनमिति । अलं । अलम्ब-
 ॥ ३ ॥ अतिमाश्रतोऽतिमात्रेण बहुलेन वचसा ॥ ४ ॥ कुत मद्-
 वक्ष्यसन्दर्भतेति चेदाह । वदेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ अहं मात्रा दत्तां
 सखीं न प्राप्तवानस्मि । मे आर्या माता अवरोधेऽन्तःपुरेऽस्ति

आर्धास्ति मेऽवरोधे स्वे पितुर्मेऽन्या नहि विवा ॥ ७ ॥
 सा वा सखी मे कुत्रास्ते तत्पुत्रो वा वद हृतम् ।
 मन्येऽहं ते वचो लोके बन्ध्यापुत्रसमाश्रयम् ॥ ८ ॥
 यथाह कश्चिन्नटीको विदूषकवचोविधौ ।
 बन्ध्यापुत्रः समारूढः प्रतिबिम्बमहारथम् ॥ ९ ॥
 श्रुत्पारोपितहैरण्यभूषणैर्भूषिताङ्गकः ।
 आयुधैर्नरशृङ्गोत्थैर्युद्धा गगनकानने ॥ १० ॥
 हत्वा भविष्यद्वाजानं जित्वा गन्धर्वपत्नम् ।
 मरीचिस्रोतसि स्वामकामिनीभिर्हि खेलति ॥ ११ ॥
 तथा तव वचो मन्ये सर्वथाऽसङ्गतं ननु ॥
 श्रुत्वैवं प्रियवाक्यं सा चतुरा ग्राह तं पुनः ॥ १२ ॥
 नाथ प्रोक्तं मया यत्ते तत् कथं स्यादपार्थकम् ।
 न सादृशानां वचनं निरालम्बं कचिद्भवेत् ॥ १३ ॥
 मृषा हि तपसां हन्त्री सत्यशीलेषु सा कुतः ।
 तपस्विनां कुले कस्माद्विषये सौन्दर्यवद्भवेत् ॥ १४ ॥

तां विचारय पृच्छ । अस्यापि माता ये नास्ति यथा सखीद-
 सास्था स्यादित्याह । पितुरिति ॥७॥ लोके मसिद्धं बन्ध्यापुत्रस-
 माश्रयं वच इव ते वचः ॥ ८ ॥ तदेवाह । यथेति । नटिको
 नटः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तथा । प्रोक्तविदूषकसकप्रवत् ।
 असङ्गतं ॥ १२ ॥ १३ ॥ कुतस्ते वचो मृषा नेति चेदह-
 मपेति । तपस्विनां मध्ये विशेषतः सत्यशीलेष्वस्मात् सा अ-
 सम्भाव्येवेति । सदृष्टान्तमाह । तपस्विनामिति ॥ १४ ॥

यो योयजति जिज्ञासुमन्यार्थे न ह्यसत्यतः ।
 तस्य नोर्द्धं न चाघस्तालोकेऽस्ति सुखसाधनम् ॥ १५ ॥
 शृणु राजसुतोर्क्ते मे लोके तैमिरिकः कश्चित् ।
 समदृष्टिं नैति शीघ्रमञ्जनानां वचोर्णवैः ॥ १६ ॥
 असत्यमेव जानाति हितप्रोक्तं च मूढधीः ॥
 तत्रैव प्रियार्हं जिज्ञासुमसत्यैर्योजयामि किम् ॥ १७ ॥
 अप्यसत्यं मयोक्तं यत्तद्विमर्शय सिद्धया ।
 लोके हि कुशलो मर्त्यः सर्वव्यवहृतौ ननु ॥ १८ ॥
 परीक्ष्यैकांशतः सर्वामभिजानाति संस्थितिम् ।
 निदर्शनं प्रदास्यामि तुभ्यमत्र समीक्षया ॥ १९ ॥

जिज्ञासुविषये असत्येन वचसा पुण्यलोकनाम् इत्याह । च इति ।
 अन्यार्थेन अपार्थववचसा असत्यात् न लोकाः ॥ १५ ॥ मनुक्तं
 सकृच्छ्रवणमात्रेण त्वया मूढेन ज्ञातुमशक्यमित्याशयेनाह ।
 शृण्विति ॥ १६ ॥ हितेन प्रियेण प्रोक्तमपि मूढधीरसत्यमिति
 जानाति । तत् । तस्मात् । त्वयैव यद्विज्ञातं तदनुचितमेव ।
 यदहं तपस्विनी सत्यशीला तव प्रिया च भूत्वा जिज्ञासुः
 असत्यैर्योजयामि किं । नियोजयाम्येवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु
 असत्यं साहसं क्रौर्यं स्त्रीणां सहजसम्भवमिति चेन्न कुशलो-
 ऽभिज्ञातुमशक्यं एतत् परीक्षस्वेत्याह-अपीति । सद्धिया । सूक्ष्म-
 तर्कयुक्तबुद्ध्या । नन्वहं कुशलोऽप्यतीतार्थं त्वद्वचनं कथं
 परीक्षिष्यामीति चेदाह । लोक इति ॥ १८ ॥ लोके सत्य-
 लीलसंस्थितिं एकांशतः कचिद्व्यवहारे परीक्ष्यैव जानाति ।
 अतो सया प्राशुक्तं यच्चवया सत्येत्वनानुभूतमिति दर्शनं प्रदा-

यः पुरा विषयः सप्तो बभूवामीहमोवनम् ।
 विराम्यवनात् सोऽयं कुनो न सुखमाधनम् ॥ २० ॥
 स एवायं साधयति सुखमन्येषु वै कुना ।
 एतस्मिन्नेवैव स्वयं वंत्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
 शृणु राजन् पदवीकृत्वा निर्मलया धिया ।
 अनादयामो रिपुलोकोऽभेदासोक्तं पुंस्थिरः ॥ २२ ॥
 अद्या माता वपसे स वत्सले व सुतं सदा ।
 रक्षति प्रौढभीतिभ्याः सर्वथा नाह संशयः ॥ २३ ॥
 भासेष्वभ्रातृभ्यः मूढं जहानि श्रीः सुखं यथा ।
 स भवेत् सर्वतो हीनो याः अद्वारहितो नरः ॥ २४ ॥
 अद्या हि जगतां चाश्री अद्या सर्वस्य जीवनम् ।
 अश्रद्धो मानुषिये बालो जीवेत् कथं वद ॥ २५ ॥

स्यामि अनुभूतं स्मारयामि । अत्र पदवचनपरीक्षायां ॥ १९ ॥
 स इति । यो विषयः पुरा सुखमाधनतया गृहीतः सोऽयं मद्वच-
 सान्पयैवानुभूते । एवं प्रागुक्तस्य सत्यत्वादिदमपि सत्ये
 भवेदेवेति जानीहीति भावः ॥ २० ॥ ननु कालयेदायं स
 विषयः सुखसाधनं यथा नैतत्पक्षेन कृतमिति चेदाह स एवेति ।
 यथाभिदर्शनेन मदुक्तानुपदेन । स्वयं । अदुक्तवत्स्यमिति
 निश्चयः । प्रमादप्रवृत्त्यां वेति चेत् ॥ २१ ॥ मद्वचने अहं-
 स्वेति वाक्येण अद्या स्तौति । शृण्वित्यादि । कृत्वा कुतर्क-
 हितया । अतएव निर्मलया । पुत इति शेषः । अनादयामः
 अश्रद्धा ॥ २२ ॥ मे २३ अतएव सर्वतो हीनो भवेत् ॥ २४ ॥
 अश्रद्ध इति भाता मे हीनमेव कुर्यादिति । अद्याभावे तद्वच-
 नान्नादेः त्यागपक्षेन बालो न जीविष्यतीति भावः ॥ २५ ॥

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI - BHAVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

- No. 1.—The Kirapāvali Bhāskara, a Commentary on Udayana's Kirapāvali, Dravya section, by Padmanābha Miśra.
Edited with Introduction and Index by Gopināth Kaviraj, M.A.
- No. 2.—The Advaita Chintāmaṇi, by Haṅgoḥi Bhaṭṭa, Ed with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Kṛite Sāhityāchārya.
- No. 3.—The Vedānta Kalpanatīkā, by Madhusūdana Sarasvatī.
Ed with Introduction etc. by Rāmājñā Paṇḍeya Vyākaraṇachārya.
- No. 4.—The Kusumāṅgal. Bodhani, a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumāṅjali, by Varadarāja.
Ed with Introduction etc. by Gopināth Kaviraj, M. A.
- No. 5.—The Rasasāra, a Commentary on Udayana's Kirapāvali, Guṇa Section, by Bhaṭṭa Vādirāya.
Ed. with Introduction etc. by Gopināth Kaviraj, M. A.
- No. 6 (Part I). The Bhavanā Viveka by Maṇḍana Miśra, with a Commentary by Bhaṭṭa Umbeka,
Ed. with Introduction etc. by Mm. Gaṅgānātha Jñā, M.A., D. Litt.
- No. 6 (Part II)—Ditto Ditto
- No. 7 (Part I)—Yoginīhrdaya dipikā, by Amṛtānanda Nātha, being a Commentary on Yoginīhrdaya, a part of Vāmakaveśvara Tāntṛa.
Ed. with Introduction etc by Gopināth Kaviraj, M.A.
- No. 7- (Part II) Ditto Ditto =
- No. 8.—The Kāvyaśākhī, by Gaṅgānanda Kavindra.
Ed. with Introduction etc. by Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya.
- No. 9 (Part I)—The Bhakti Chandrikā, a Commentary on Śaṅḍilya's Bhaktastūras, by Nārāyaṇa Tīrtha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopināth Kaviraj, M. A.

- No. 10 (Part I)-The Siddhāntaratna, by Baladeva Vidyābhūṣaṇa.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M. A.
- No. 11-The S'ri Vidya Ratna Sūtras, by Gauḍapāda, with a Com-
mentary by Śaṅkarācārya.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste
Sāhityāchārya.
- No. 12-The Rasapradīpa, by Prabhākara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste
Sāhityāchārya.
- No. 13-The Siddhasiddhānta Saṅgraha, by Balabhadra.
Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A.
- No. 14-The Triveṇikā, by Āśādhara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction by Bāṭukanātha S'armā Sāhityo-
pādhyāya, M. A. and Jaganātha S'āstri Hoshing
Sāhityopādhyāya.
- No. 15 (Part I)-The Tripurārahasya.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M. A.
- No. 16-The Kāvya Vilāsa, by Chiraṅjīva Bhaṭṭāchārya.
Ed. with Introduction etc. by Bāṭukanātha S'armā
Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing
Sāhityopādhyāya.
- No. 17-The Nyāya Kalikā, by Bhaṭṭa Jayanta.
Ed. with Introduction by Mm. Gaṅgānātha Jha, M. A., D. Litt.
- No. 18 (Part I)-The Gorakṣa siddhānta Saṅgraha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M. A.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI

BHAVANA STUDIES:

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—

- (a) Studies in Hindu Law (1): its evolution, by Gaṅgā nātha Jhā.
- (b) The View point of Nyāya Vaiśeṣika Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Nirmāṇa Kāya, by Gopinath Kaviraj.

Vol. II—

- (a) Paraśurāma Mīśra ALIAS Vāṇī Rasāla Rāya, by Gopinath Kaviraj.
- (b) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (c) Studies in Hindu Law (2):—its sources, by Gaṅgānātha Jhā.
- (d) A New Bhakti Sūtra, by Gopinath Kaviraj.
- (e) The System of Chakras according to Gorakṣa nātha, by Gopinath Kaviraj.
- (f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
- (g) Hindu Poetics, by Baṭuka nātha S'arma.
- (h) A seventeenth Century Astrolabe, by Padmākara Dvivedi.
- (i) Some aspects of Vira S'aiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (j) Nyāya Kusumāñjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj.
- (k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa S'āstri Khiste.
- (l) Sondala Upādhyāya, by Gopinath Kaviraj.

Vol. III—

- (a) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G.A. Jacob.
- (b) Studies in Hindu Law (3) Judicial Procedure: by Gaṅgā nātha Jhā.
- (c) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
- (d) History and Bibliography of Nyāya V'īśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (e) Naiṣadha and S'ri Harsa, by Nīlakamala Bhaṭṭāchārya.
- (f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pātankar.

Vol. IV—(In progress)—

- (a) Studies in Hindu Law. (4) Judicial Procedure: by Gaṅgā nātha Jhā.
- (b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Analysis of the Contents, of the RgVeda Prātisākhya, by Maṅgala Deva Sāstri.
- (d) Nārāyaṇa's Gaṇitā kaumudī, by Padmākara Dvivedi.
- (e) Food and Drink in the Rāmāyaṇic Age, by Manmatha nātha Roy.
- (f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopinath Kaviraj.

To be had of—

The Superintendent, Government Press,
Allahabad, U.P. (India).

Sec-
NY 14175

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

24072
Call No. Sa 2 Hs/Gop/Khi

Author—Kaviraj, G. N.

Title—TAIPURARAHASYA
No. 15 Part I

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.